

מבוא

יעקב זוסמן

א

בכל ספרות חז"ל הקלאסית כולה – משנה, תוספתא, מדרשי הלכה, תלמוד בבלי ומדרשי אגדה – אין לך עוד חיבור התלוי כל כולו בכתב יד אחד ויחיד כדוגמת תלותו של התלמוד הירושלמי בכ"י לידן. זהו כתב היד ששמר לנו על התלמוד הירושלמי בשלמותו,¹ הוא גם כתב היד שממנו ישירות נדפס הירושלמי לראשונה במאה הט"ז.² ואין זה רחוק שעצם השתמרותו וקיומו של התלמוד הירושלמי בזמן החדש תלוי בכ"י לידן – שהרי אלמלא הוא, ספק אם תלמוד זה היה מגיע בכלל לדפוס, ודרכו אלינו.³

ידעונו על תפוצתו ודרכי מסירתו של הירושלמי במשך תקופה של למעלה מאלף שנים – למן חתימתו בסוף המאה הרביעית⁴ ועד להדפסתו בראשית המאה הט"ז – דלות ביותר. גורלו של הירושלמי במשך המאות הראשונות לאחר חתימתו לוט בערפל, ואין בידינו אלא השערות קלושות בלבד;⁵ ידיעות ממשיות יותר מגיעות אלינו רק החל מסוף המאה העשירית ואילך.⁶ אבל גם מכאן ואילך, במשך כל ימי הביניים, תפוצתו של הירושלמי הייתה מצומצמת מאוד; הוא עבר רק דרך קילוח דק ביותר עד הגיעו לתפוצה קצת יותר גדולה עם הדפסתו על פי כ"י לידן בוונציה בשנת רפ"ג (1523).⁷ כל הדפוסים האחרים,

* רשימת הקיצורים אחרי המבוא.

1 'בשלמותו' – כלומר, באותו היקף שהתלמוד הירושלמי היה מצוי מאז שאנו מסוגלים לעקוב אחרי גורלו, דהיינו, החל מסוף תקופת הגאונים. כ"ל מכיל את הירוש' בהיקפו המלא כפי שהוא היה בפני הראשונים, ואין סיכוי לתקוותם של מחברים שונים ש"ימצא בהמשך הזמן איזה כתב יד מהירושלמי יותר שלם" (כגון רטנר, אצו"י, ברכות, הקדמה, עמ' V; ראה גם שילר-סינשי, והמה בכתבים, עמ' 5: 'incomplete'). כל הידיעות כביכול על סדרים, מסכתות ופרקים נוספים שהיו עוד בידיהם של ראשונים בימי הביניים אין להן על מה שיסמוכו. וראה מה שכתבתי ב'פרקי ירושלמי', עמ' 220 ואילך (ועי"ש עמ' 231 ועמ' 272).

2 ראה להלן, הע' 167. – כלומר, לא זו בלבד שאין לנו כתבי יד שלמים נוספים לירוש', אלא שאין לנו גם 'דפוס ראשון', שהוא בדרך כלל בבחינת עד-נוסח נוסף לכתבי היד האחרים. וכמדומני שגם בכך ייחודו של כ"ל, שהרי בכל יתר החיבורים מספרות חז"ל אין אנו יודעים את כתבי היד שממנו נדפסו.

3 ראה מש"כ ב'ליידן', עמ' 206 (וראה גם 'פרקי ירושלמי', עמ' 227 הע' 37). – ואין הדבר רחוק כלל וכלל, וכבר כתב ש"ח קוק על ר' יחיאל, סופר כ"ל של הירוש', שהוא הוא ש"הציל אותו לדורות הבאים" (קוק, עיונים, ב, עמ' 269). גם למדפיסים בוונציה לא היו כנראה כתבי יד שלמים נוספים לירוש' (ראה להלן, הע' 150). הם אמנם חשבו, כנראה, שגם כ"ל שבידם אינו שלם; ראה מש"כ ב'פרקי ירושלמי', עמ' 221 הע' 4, וספק גדול אם היו ניגשים להדפסה על סמך החומר החלקי האחר שעמד לרשותם. – וראה עוד להלן, הע' 9.

4 ראה מש"כ ב'נזיקין', עמ' 101 והע' 187 שם.

5 ידיעותינו על גורלו של הירוש' בארץ יצירתו, בארץ ישראל, בסמוך לחתימתו, קלושות ביותר; גם מעט הידיעות עליו מסוף תקופת הגאונים מקורן בד"כ בבבל ובשאר תפוצות ישראל (ראה לע"ע מש"כ ב'שקלים', עמ' 18 הע' 37).

6 ראה מש"כ ב'ליידן', עמ' 210 ואילך.

7 ד"ו חסר שנת הדפוס, אבל למרות כל ההשערות אין ספק שהוא נדפס בשנת רפ"ג, ראה מאמרי 'שקלים', עמ' 58 הע' 138 (הראשון שקבע את שנת רפ"ג היה ר"ז פרנקל במ"ח יז [1868], עמ' 154, אלא שטעות דפוס בספרו מבוא הירושלמי, שהופיע שנתיים לאחר מכן, הטעתה אותו ורבים אחרים שבאו בעקבותיו [ראה שם, קלט ע"א; ועי"ש קמ ע"א ובהערה שם (!) וחזר על כך ב'אהבת ציון' שלו, הקדמה, עמ' VII – וכבר העיר על כך שילר-סינשי, והמה בכתבים, עמ' 8 הע' 1. וראה גם פיינטוך, מסורות, עמ' 171 והע' 1 שם, ויש להוסיף עליו עוד).

אין שום זכר לניסיון קודם להדפסת הירוש' (ולא כהשערות של ר"ז פרנקל, מבוא, קלט ע"א) – אדרבה, נראה שגם הדפסה זו לא באה לעולם אלא כסרח העודף עם השלמת הדפסת הבבלי השלם הראשון אצל בומברג (ר"פ-רפ"ג) ולהשבחת מיקחם, וכדבריהם על שער הירוש', שלאחר שזכו "לאשלמא תלמודא דילן... שרינא למעבד תלמודא דבני מערבא" (כשם שהדפיסו באותה שנה כמה מחידושי הרמב"ן והרשב"א ע"פ סדר סכום הדפי' של תלמודינו זה שהדפסנו). וכך גם בדפוסים השלמים האחרים של הירוש', גם הם נדפסו בעקבות השלמת הדפסה מיוחדת של הבבלי; כך בקראקא שס"ט – לאחר השלמת הש"ס הבבלי 'המפואר' של ר' יצחק פרוסטין (שס"ב-שס"ה); וכך כעבור מאות בשנים בז'יטומיר תר"כ-תרמ"ו בהמשך לש"ס הבבלי המפואר של ז'יטומיר (תרי"ח-תרכ"ד), אצל נכדי המדפיס הרב מסלויטה; ולבסוף גם בוויילנא תרפ"ב (עפ"י פיעטריקוב), לאחר עיכובים גדולים והפסקות ארוכות, הדפיסוהו בדמות תבניתו של הש"ס המפואר שלהם (תר"מ-תרמ"ו). יש כנראה סימנים לתכנונים דומים גם בהדפסות מיוחדות אחרות של הבבלי, אלא שהם לא יצאו לפועל (כגון דפוס אמשטרדם-פרנקפורט) או רק חלקית בלבד (כגון דפוס אנטון שמיט בווינה); וראה גם א"מ הברמן, בתוך רבינוביץ, מאמר, עמ' קכה, אלא שאכמ"ל.

עצם העובדה שעד לשנת רפ"ג לא עלה על דעתו של איש להדפיס את הירוש', לא בספרד, לא בפורטוגל, לא בצפון אפריקה, תורכיה או איטליה, בזמן שכבר נדפסו עשרות חיבורים אחרים, מהם במהדורות אחדות (ולא רק מספרות חז"ל הקלאסית – כגון משנה תורה לרמב"ם והטורים חמש הדפסות; סמ"ג שלוש פעמים; רבנו בחיי על התורה ארבע פעמים וכיו"ב עוד) מלמדת על העניין הדל שמצאו בחיבור זה – ראה לע"ע מש"כ ב'ליידן', עמ' 212 הע' 34.

המעטים יחסית, שבאו בעקבותיו, תלויים כולם בדפוס ראשון זה, ובו בלבד.⁸ כך שלמעשה כ"י ליידין הוא החוליה היחידה כמעט⁹ המקשרת בינינו לבין עורכי התלמוד הירושלמי – ומכאן ייחודו וחיבתו.

תפוצתו המצומצמת של הירושלמי ונדירותו בכל תפוצות ישראל, במשך כל ימי הביניים, עולות באופן ברור מן הספרות הרבנית של התקופה. רק בודדים מגדולי ישראל עסקו בו באופן ישיר.¹⁰ כתבי יד של הירושלמי היו מעולם נדירים ביותר,¹¹ וגדולי הראשונים מתלוננים על העדר טפסים של החיבור.¹² גם בסוף המאה הי"ג, במרכז תרבותי יהודי – ברומא בשנת 1289 – לא היה לו לר' יחיאל, סופר כ"י ליידין, אלא טופס אחד בלבד,¹³ "ספר משובש ומוטעה הרבה עד מאוד", ממנו הוא העתיק, ולא מצא שום כתב יד אחר לתיקונו, עד שנאלץ ל'תקן' ולהגיה "כפי עניות דעתי".¹⁴ וכך גם מאוחר יותר, בשעת ההדפסה בוונציה, למרות מאמציהם של המדפיסים,¹⁵ כנראה לא עלה בידם להשיג כתב יד שלם נוסף.¹⁶ באותה תקופה – במאה הט"ז – אנו שומעים תלונות על העדר טפסים של הירושלמי גם ממקורות אחרים.¹⁷ ואילו מכאן ואילך, לאחר המאה הט"ז, כמדומני שאין זכר כלל לכתב יד ירושלמי כלשהו.¹⁸ וגם לאחר שכבר נדפס, נשאר הירושלמי מוטל בקרן זוית; טפסים של דפוס ונציה

8 ד"ו הוא אביהם הבלעדי של כל דפוס הירוש' שבאו בעקבותיו, אף לאחד מן המדפיסים לא היה כ"י של הירוש' שעל פיו הדפיסו או הגיהו, ראה להלן, הע' 176.

9 שהרי כל יתר שרידי כתבי יד שהגיעו אלינו במאת השנים האחרונות אין בהם לצרף אלא חלק מן החיבור כולו, ראה להלן, הע' 191.
10 בדיקה מקיפה של אלפי מובאות הירוש' אצל עשרות חכמים ברוב תפוצות ישראל (ראה מש"כ ב'פרקי ירושלמי', עמ' 230 הע' 54) מגלה שחלק גדול מאוד של אזכורי הירוש' מקורו בכלי שני, ורק מעטים הביאו את הירוש' ע"י בדיקה עצמאית ממקור ראשון.

כידוע, כל עוסקי הירוש' – ראשונים, אחרונים וחוקרים – קבלו מרה על עזובתו והזנחתו של תלמוד זה; כגון הרשב"א: "... מיעוט השגחת הלומדים בו ואין עומדין עליו רק אחד בדור" (תשובות מיוחסות, סי' צו); הרש"ס: "... מדבר שמם ספר לא עבר בו איש ולא ישב אדם שם" (פתיחה, ד"ה ועתה); ובדומה לו גם ר"ז פרנקל, המכנה את הירוש' "Terra incognita" (MGWJ XIX [1870], p. 41). בדורות האחרונים השתפר אמנם המצב, עד שכמעט אין לך תינוק שונה תלמוד' שאינו מציין מפעם לפעם בירוש', אבל מבחינת נוסחו המשובש, שהשתבש במהלך תקופת מסירתו הארוכה, עדיין רחוקה הדרך.

11 ולא רק כתבי יד של הבבלי היו מצויים הרבה יותר, אלא גם כתבי יד של הר"ח, הרי"ף ושאר הראשונים, ולעתים קרובות הם ששימשו מקור לירוש'. גם כתבי יד של מדרשי אגדה היו מצויים יותר, עד שלעתים ציטטו קטעים מקבילים מן המדרשים ולא מן הירוש' – ומכאן גם הבלבול בין ציוני מדרשי אגדה לציוני הירוש' (ראה לע"ע מש"כ ב'ספר ירושלמי', עמ' 38 הע' 10 והנ"ש; וראה גם י' תא-שמע, פירוש קדום לוי"ק ר', ירושלים תשנ"ה, עמ' 14). וכמדומני שגם ברשימות ספרים שלא מן הגניזה, רשימות אירופאיות שהגיעו לידינו, אין זכר לתלמוד הירוש' – ועצ"ע.

12 ראה מש"כ ב'ליידין', עמ' 211 ואילך, שם ציינתי כמה מגדולי בעלי הירוש' המתלוננים לעתים על העדר 'טופס' ירוש' בידם, ויש להוסיף עליהם (כגון אור זרוע ח"א, סי' תשסח: "אין עתה ירוש' בידי לא דפסחים לא דחלה"), וראה להלן, הע' 103.

13 ראה להלן, הע' 103 והע' 129.

14 כלשונו בקולופונים שלו – להלן בסוף המהדורה.

15 כדברי המגיה בסוף ירוש' ונציה: "... ולאנא טובא לשלחא איגריין ואיזגדין בכל דוכתין ופרינן ולאנא ולא אשכחנא" וכו'.

16 ראה להלן, הע' 150.

17 כך למשל שני חכמים גדולים, רב ותלמידו, בראשית המאה הט"ז, במרכזי תורה חשובים, שהתעניינו בירוש' וחיפשו טפסים שלו, מתלוננים וכותבים: "יגעתי לבקש ספרי תלמוד ירושלמי... ולא מצאתי...", "לא שמעתי ולא ראיתי בעיר הזאת שום ספר מתלמוד ירושלמי..." (ר' יעקב בן חביב); "בשאלוניקי עיר גדולה של חכמים ושל סופרים יא"ס לא מצאתי בה כי אם ספר אחד ישן... מלא שיבושים" (הר"ש סיריליאן – טופס חלקי? – ראה הגר"ש ליברמן, מפרשים קדמונים, עמ' שיב הע' 152, ומש"כ ב'ליידין', עמ' 205. וראה כעת סמואל, רש"ס, עמ' 25 ואילך ועמ' 94 ואילך).

במאה הט"ז אנו שומעים עוד פה ושם על כתבי יד בודדים של הירוש', כגון סדר נזיקין שבידי בעל ספר יוחסין (ראה מש"כ ב'נזיקין', עמ' 117); וכן "ירושלמי כתוב יד עתיק יומין" (ראה מש"כ ב'פרקי ירושלמי', עמ' 252 – מסכת נידה? סדר נזיקין? טופס שלם?). אבל אפילו בזמן ההתעוררות המסוימת לעיסוק בתלמוד הירוש' בארצות המזרח, היו כתבי יד הירוש' כנראה נדירים ביותר. גם חכמים שעסקו בפירושו של תלמוד זה, ועמדו היטב על בעיותיו הטקסטואליות החמורות, וחיפשו דרכים לתיקונו, רק לעתים רחוקות עלה בידם להשיג כתב יד. ואכן "ספרי הירושלמי בכ"י היו בלתי מצויים מאד [!] אפילו במזרח ומכל שכן שלא היו רגילים באירופה" (ליברמן, מפרשים קדמונים, סוף עמ' שיב – ניסוחו שם על "כת"י הירושלמי שהיו מצויים באותו זמן בא"י", "ספרים ישנים וספרי עתיקי", שם, עמ' שא ואילך, הם על דרך ההפלגה, והכוונה בעיקר לכתבי יד של סדר זרעים ובייחוד כתבי יד של הרש"ס, ראה להלן, הע' 18 [וראה גם מש"כ ב'שקלים', עמ' 40 הע' 126]). ידועים לנו טפסים בודדים של כתבי יד הירוש' (חלקיים כנראה) שהיו עוד בידי כמה חכמים באותה תקופה: ר"ב אשכנזי, הרש"ס (ראה סמואל הנ"ל), ר"א אזיכרי, בעל מתנות כהונה (כנראה כ"י שלם – ראה כעת ברנדס, מתנות כהונה, עמ' 79 ואילך), מהר"ם די לונגו, בעל מלאכת שלמה ("שני ספרי ירושלמי כתיבת יד" שבטהרות פ"ג מ"ד – כנראה כתבי יד של הרש"ס, ראה תרומות פ"ב, מא ע"ד ונוסח הרש"ס שם) ואולי עוד. אלא שסביר מאוד להניח שבחוג מצומצם זה של חכמים מדובר לפעמים באותו טופס עצמו – או העתקות ממנו – שהסתובב בין הלומדים. וראה גם מש"כ ב'ליידין', עמ' 205 הע' 4.

18 מלבד כתבי יד של מסכת שקלים והעתקות של הרש"ס לסדר זרעים (ראה מש"כ ב'שקלים', עמ' 40 הע' 126). כתבי יד הרש"ס היו מצויים בידי כמה וכמה חכמים גם בזמנים מאוחרים יותר (ראה סמואל, רש"ס, עמ' 67 ואילך), ולמעשה היה זה כתב היד היחיד של הירוש' שהיה ידוע עד לאמצע המאה הי"ט (ראה מש"כ ב'ליידין', עמ' 206 הע' 10). – ראה עוד להלן, הע' 180.

היו כנראה יקרי מציאות כבר בסמוך לאחר הדפסתו.¹⁹ וכאז כן עתה, כ"י ליידין הוא כתב היד האחד והיחיד המשמר לנו את התלמוד הירושלמי בשלמותו; וככל הנראה אין זה מקרה שגם כתב היד החלקי האחר המצוי כיום בידנו – כ"י ותיקן – הוא כתב היד ששימש גם את מדפיסי הירושלמי בוונציה להגהתו של כ"י ליידין.²⁰

מפרשי הירושלמי הביקורתיים, וכן חוקריו החדשים, העמידו מאז ומתמיד בראש בעיותיהם המתלוות לעיסוקם בתלמוד זה את בעיית נוסחו – בעיית הטקסט המשובש. שיבושיו החמורים של הירושלמי היו תמיד, בידועין ושלא בידועין, בין הגורמים להזנחתו, ושימשו גם אמתלה לעזיבתו. תלונות קשות על מצבו הטקסטואלי הפרוץ של הירושלמי חוזרות ונשמעות לאורך כל הדורות, למן ימי הראשונים ועד לימינו אנו. כך למשל הייתה זו אחת מטענותיו העקרוניות של הראב"ד בהשגותיו על הרמב"ם: "שסבר להורות מתוך התוספתא ומן הירושלמי ולא עלתה בידו כי אין התוספתא והירושלמי אצלינו מתוקנים... הירושלמי שהעתיק ממנו משובש...";²¹ וכך גם אצל גדולי בעלי הירושלמי, כגון הראב"ה: "והירוש' כתוב בשיבוש...";²² והרמב"ן: "גירסת הירושלמי... ויש אומרים שהגירסא בהיפך".²³ זו גם טענתו של ר' יחיאל, סופר כ"י ליידין שלנו, שהטופס שהוא מעתיק ממנו הוא "ספר משובש ומוטעה הרבה עד מאוד" (הקולופון); ואילו הרש"ס פוסק: "והגמרות עצמם... כולם מלאים שבושים" (ראש הפתיחה). בכך פתח גם גדול מפרשי הירושלמי בימינו, הגר"ש ליברמן, את מחקריו: "הנה ידוע לכל מי שעיין אף לעתים רחוקות בירושלמי, שהירושלמי שלפנינו משובש עד להשתוממות, וכמעט שהפרוץ מרובה על העומד והסתום על המפורש".²⁴ וגם אם מפריזים לעתים במצבו המשובש של טקסט הירושלמי,²⁵ אין ספק שקביעת נוסחו הנכון עומדת בראש בעיותיו של תלמוד זה – שהרי לא כנוסח הבבלי המפותל וה'מוגה', שדורות של לומדים לשו אותו ודשו בו, הגיהו ו'תיקנו'; בעיותיו העיקריות של הירושלמי הן 'טכניות' בעיקר: הנוסח, הטרימינולוגיה והלשון.²⁶ ולכן, מפרשי הירושלמי וחוקריו חיפשו מאז ומתמיד דרכים לתיקון נוסחו, ובראש ובראשונה על ידי כתיב יד שיהא בהם כדי לתקן את הטקסט המשובש. אלא שלמן הדפסתו בראשית המאה ה'ט"ז ועד לאמצע המאה ה'י"ט לא ידעו ולא מצאו שום כתב יד שיכול היה לפתור את בעיות הנוסח החמורות.²⁶

והנה, במשך כל אותן שנים ארוכות, מאז סוף המאה ה'ט"ז, היה מונח כתב יד מפואר של הירושלמי בספריית האוניברסיטה הממלכתית בליידן שבהולנד, מעיזבונו של ההומניסט-הבראיסט סקליגר (J. J. Scaliger), ונראה שלאורך כל אותן שנים לא שזפתו עין. על כל פנים, אף לא אחד מלומדי הירושלמי ומפרשיו, שטרחו ועמלו קשות על תיקון נוסחו,²⁷ לא נעזר בו, ואיש מעוסקי הירושלמי לא ידע על קיומו.²⁸

19 על תפוצתו של ירוש' ד"ו בסמוך לאחר הדפסתו אין לנו אלא השערות בלבד. אין אנו יודעים את גודל המהדורה, אבל ככל הנראה היא הייתה קטנה יותר ממהדורת הבבלי שלהם. מכל מקום עובדה היא שבעוד שהבבלי חזר ונדפס בזה אחר זה כמה וכמה פעמים, אצל בומברג עצמו ואצל אחרים, הירוש' לא היה לו ביקוש ולא זכה להידפס מחדש אלא כעבור כתשעים שנה בקראקא (ההשערה על כוונה להדפיס את הירוש' מחדש בבית בומברג אין לה יסוד של ממש, ראה הגר"ש ליברמן, הוריות, עמ' 294 הע' 29, ע"ש). כחמישים שנה לאחר הדפסת הירוש' כותבים מדפיסי הרמב"ם בוונציה (! בראגאדין של"ד): "בעונינו אין בידנו ירוש' לעיין עליו" (הל' מתנות עניים פ"ג ה"ז – מ' עסיס, 'אספות' ג [תשמ"ט], עמ' רצ). וכעבור שנים אחדות כותב ר' דוד דרשון בהקדמתו לירוש' דפוס קראקא: "איננו נמצא... כי אם אחד מעיר ושנים ממשפחה". ושוב כעבור כמה שנים כותב רבה של ונציה, ר' שמואל אבוהב, בתשובתו: "מצאתי אותו בס' התלמוד ירושלמי הנדפס מחדש בק"ק קראקא" (שו"ת דבר שמואל, סי' נא).

הדפסת הירוש' בוונציה – עירום ועריה, טקסט בלבד ללא פירושים וכלי ציונים כל שהם – לא עוררה התעניינות מיוחדת אצל הלומדים, ובמשך תקופה של כמאה וחמישים שנה לאחר מכן לא נדפס כמעט כלום בתחום זה. יוצאים מן הכלל הם "מסורת תלמוד ירושלמי" לר' יהודה גדליה (קושטא של"ג) ו"פה מראה" על אגדות הירושלמי לר' שמואל יפה (ונציה ש"נ – במסגרת עיסוקו הכולל באגדה הארץ-ישראלית, ראה הקדמתו). ואפילו הרש"ס, שהשתדל להדפיס את פירושו לסדר זרעים (שהעיסוק בו זכה להתעוררות מה בתקופה זו), לא עלה בידו להגשים את מבוקשו (ראה כעת סמואל, רש"ס, עמ' 39).

20 ראה מש"כ ב'שקלים', סוף עמ' 65 הע' 167 (השווה גינצבורג, פירושים וחיידושים, מבוא, עמ' לה), וראה עוד להלן, הע' 150.

21 השגות הל' מעשר שני פ"א ה"י – וכיו"ב עוד הרבה, כגון הל' שמיטה ויובל פ"ב ה"ג: "זו הגירסא משובשת מצאתיה בירושלמי ולא יכולתי לתקנה"; הל' מעשר פ"ד ה"ג: "נראה שהסוגיא בירושלמי בטעות".

22 ראה מקצת הציונים שצינתי ב'ליידן', עמ' 205, וראה עוד להלן, הע' 94.

23 משפט הפתיחה של הגר"ש ליברמן לחיבורו הראשון, 'על הירושלמי' (בהמשך שם הוא ציין לאור זרוע ח"א סי' תשנד – והיא תשובת הרי"ד, ראה כעת תשובותיו סי' עז, ויש להגיהן זו מזו – ראה גם מש"כ ב'ליידן', עמ' 219 הע' 55). ואכן, הגר"ש ליברמן ניגש ל"תיקון נוסח הירושלמי" בחיבורו זה, ומיד בעקבותיו פרסם את סדרת מאמריו "תיקוני ירושלמי" – ראה עוד להלן, הע' 46.

24 לאיזון מה בתמונת מצבו הטקסטואלי הפרוץ של הירוש', ראה מש"כ ב'פרקי ירושלמי', עמ' 274 והע' 300 שם, וכן ב'ליידן', עמ' 218 ואילך.

25 ראה ליברמן שם, עמ' 23 ואילך: "הדרכים לתקונן".

26 ראה להלן, הע' 180. – על הידיעות וה'שמועות' על מציאת כתבי יד של הירוש' שהתהלכו במאה ה'י"ט, ראה מש"כ ב'פרקי ירושלמי', עמ' 222 הע' 8.

27 כולל חכמים שישבו בסביבה הקרובה ועסקו בירוש' ובכתבי יד – כגון גדול מפרשי הירוש', בעל פני משה, שכתב את חיבורו בקרבת מקום, ראה מש"כ ב'ליידן', עמ' 207 והע' 11 שם.

28 ועוד באמצע המאה ה'י"ט מתלוננים חכמים שונים על העדר כתבי יד של הירוש', ראה שם, עמ' 206 הע' 10. – כמדומי שהיוצא מן הכלל

היה זה חוקר הירושלמי השיטתי הראשון, ר' זכריה פרנקל, שהביא לידיעת הציבור המתעניין את קיומו של כתב יד ירושלמי זה. במאמר קצר שפרסם בשנת 1857 בכתב העת שבכריכתו,²⁹ תיאר פרנקל לראשונה את כתב היד, לאחר שבחן אותו בעת ביקור קצר בספריית האוניברסיטה בליידן.³⁰ אלא שבדיקתו החפוזת גרמה לאכזבה לא קטנה; משהתברר לו שכתב היד זהה בעיקרו לדפוס ונציה³¹ – שהרי כל ה'השמות' וה'חסרונות' מצויים גם בו – עמד פרנקל והכריז שאין תוחלת בכתב היד לומדי הירושלמי וחוקריו עניין בכתב היד – אם כי הוא תואר, בזה אחר זה, על ידי כמה רושמי רשימות של כתבי יד עבריים: שטיינשניידר בקטלוג ליידן שלו,³³ לברכט ברשימת כתבי יד התלמוד שלו,³⁴ וביתר הרחבה על ידי ש' שילר-סינשי בפרסום מיוחד.³⁵

משגזר פרנקל את דינו של כתב היד לשלילה – "אין ממנו תוחלת" – והבאים אחריו אף הוסיפו והדגישו את תלותו המוחלטת של דפוס ונציה בכ"י ליידן המוגה,³⁶ נחרץ גורלו של כתב היד לתקופה ממושכת. מכאן ואילך במשך שנים ארוכות לא פנו לכתב היד ולא מצאו בו כל עניין. גם בתקופת הזוהר של הטיפול בירושלמי,³⁷ בזמן שהיו ציפיות גדולות למציאת כתבי יד של הירושלמי,³⁸ התעלמו מכתב היד השלם היחיד שקיומו כבר היה ידוע ברבים. במפעלים הגדולים לקידומו של התלמוד הירושלמי, למן שנות השישים של המאה ה"ט ועד למלחמת העולם הראשונה, התעלמו לחלוטין מכ"י ליידן. במהדורות המפוארות של הירושלמי שהופיעו בזו אחר זו, בין בחוגים הרבניים ובין בחוגי המשכילים,³⁹ לא נסתייעו בכתב יד זה כלל.⁴⁰

היחיד היה התייר הגדול, בעל הידיעות הביקורתיות המופלגות בכל הנוגע לספרות חז"ל, ר' אברהם בן הגר"א, שהזכיר את כתב היד בהוספותיו ל'שפתי ישנים' לר"ש בס – אלא שרשימתו זו לא פורסמה מעולם ולא הגיעה לידיעת ציבור הלומדים – ראה מ' בית אריה, קרית ספר מ (תשכ"ה), עמ' 131, וכעת ישורון ד (תשנ"ט), עמ' רנ"ג. ונראה שמקור ידיעתו בקטלוג של וולף J. C. Wolf, *Bibliothecae Hebraicae* (1715–33) IV, p. 443 (שמקורו כנראה בקטלוג ספריית ליידן משנת 1716, עמ' 404).

29 תחת הכותרת הסתמית 'Notizen' – פרנקל, כ"ל.
30 ייתכן שידידו ועמיתו של פרנקל בסמינר לרבנים של ברסלאו, הקלסיקאי הידוע יעקב ברנייס, שפרסם באותו זמן ביוגרפיה של סקליגר (1855), הוא שהעיר את תשומת לבו לכ"י זה, ואפשר שהיה זה מ' שטיינשניידר, שפרסם כעבור שנה (1858) קטלוג של כתבי היד העבריים שבספריית ליידן – ראה מ"כ ב'ליידן', עמ' 207 הע' 13.

31 פרנקל אף סבר תחילה שההגהות שבכתב היד מן הדפוס הוגהו! – ראה פרנקל, מבוא, קמג ע"א: "הגהות אלה נראין נלקחין מהירושלמי ד' ויניציאה", וראה הערת הכוכב שם. ועי"ש קמג ע"א וע"ב שבכל תיאוריו הוא מתעלם מן ההגהות, שהרי אלה נלקחו "מהירושלמי ד' ויניציאה". – אלא שכנראה לבסוף חזר בו, ראה 'אהבת ציון' שלו, הקדמה, עמ' VII.

32 לימים קיבל פרנקל לידי את גוף כתב היד לתקופה של כשלושה חודשים (מבוא, פתח דבר), והוא גם חזר אליו בכמה מפרסומיו: *MGWJ* XVII (1868), p. 154; מבוא (תר"ל), קמא ע"ב – קמא ע"א; ו"אהבת ציון" (תרל"ד) הנ"ל. – אבל כמדומני שגם הוא עצמו לא נוקק לנוסחאות הירוש' שבכ"ל, לא במחקריו ולא בפירושו (אלא בתופעות כלליות בלבד שאותן רשם כבר בתיאורו הכללי – ראה למשל מבוא, נה ע"א). וראה למשל מאמרו הקצר ב-*MGWJ* XV (1866), pp. 394 ff. בשתי דוגמאותיו הראשונות – פאה פ"ח ודמאי פ"ו – הוא לא היה מציע את שהציע אילו ראה את כ"ל, עי"ש (לפאה ראה אפשטיין, אמוראים, עמ' 392 והע' 13 שם [כוונתו כנראה לפרנקל, עי"ש]; לדמאי ראה רוזנטל, לשונות, עמ' 316 הע' 172).

33 *Catalogus Codicum Hebraeorum*, Leiden 1857, עמ' 341–343 – שטיינשניידר הוא שקבע לראשונה ("sine dubio") את תלותו המוחלטת של ד"ו בכ"ל (ראה לעיל, הע' 31 – פרנקל לא צדק בהערתו שם) – ראה עוד להלן, הע' 167.

34 כת"י, עמ' 52–53. – לברכט היה הראשון שהצביע על אבן אדוניהו כמשתתף בהדפסת הירוש' בונציה (ראה הע' 2 שם) – ראה עוד להלן, הע' 145.

35 והמה בכתבים. סינשי הוא שראה באבן אדוניהו שותף מרכזי בהדפסת הירוש' (שם, עמ' 13, וראה להלן, הע' 145). הוא התעניין כנראה בכ"י זה של הירוש' בגלל כ"י קמברידג' המפורסם של המשנה (Add. 470.1), שנרכש ע"י הספרייה שנים אחדות קודם לכן; כ"י זה העסיק אותו במשך שנים ארוכות, וכידוע חשב למצוא בו 'מתניתא דבני מערבא' (ראה קטלוג שלו, ח"ב, עמ' 10 וכן והמה בכתבים, עמ' 10). לאחר מכן, חזרו והזכירו עוד רושמי רשימות שונות (כגון שטרק כבר מן המהדורה הראשונה של מבואו, 1887, עמ' 49), אבל איש מהם לא עסק בו לגופו.

36 ראה לעיל, הערות 31–32. – חוקרים בודדים שבכל זאת התעקשו וטרחו לבדוק נוסחאות כתב היד במקורו, רק חיזקו את הרושם המקובל שאין תוחלת בכתב היד – ראה למשל מ' שלזינגר, *Magazin*, 1889, pp. 8–9; והשווה G. Dalman, *Grammatik*², Leipzig 1905, pp. 16 ff.

37 ההתעוררות לעיסוק בירוש' קיבלה תנופה גדולה החל משנות השישים של המאה הקודמת – פעילות מעניינת הראויה לתיאור בפני עצמה. ראה מ"כ ב'פרקי ירושלמי', עמ' 222.

38 כגון מהדורות הירושלמי של ז'יטומיר (מן החוגים הרבניים) ושל קרוטושין (מחוגי המשכילים).

40 דעתו השלילית של פרנקל נתקבלה אצל לומדי הירוש' בד"כ בשתיקה, ולעתים גם באמירות מפורשות, כגון הרב לעהמאן בהקדמתו למהדורת הרש"ס שלו (מגנצא תרל"ה), לאחר שהוא מתלונן על "השבויים הרבים הנמצאים בתלמוד ירושלמי", הוא כותב: "מהכ"י האחד והמיוחד בעולם... הנמצא באוצר הספרים אשר בליידן... לא נוכל להעזר אף במעט [!] כי כל השבויים לרבבות הנמצאים בירושלמי דפוס ויניציאה נמצאים גם בהכ"י הזה". וכך גם בירוש' דפוס וילנא, רשמו במדור מיוחד ח"נ מדפוס קושטא ומדפוס אמשטרדם (ראה לעיל, הע' 8) – אבל כ"י ליידן מאן דכר שמיה.

גם לונץ, שעשה מאמצים גדולים להשגת כתבי יד למהדורתו 'הביקורתית', התעלם לחלוטין מכתב היד הזה,⁴¹ ואף רטנר ב'אהבת ציון וירושלים' שלו, המוקדש כולו לתיקון נוסח הירושלמי, לא השתמש בו אלא באופן אקראי, בנתונים המעטים שקיבל מפעם לפעם מאת הר"ש זליגמן באמשטרדם.⁴² רק בודדי בודדים נעזרו בכתב היד בעבודותיהם המדעיות – ובראשם ר"י לוי בפירושו לירושלמי נזיקין.⁴³ כך שלמעשה במשך תקופה של כשבעים שנה לאחר גילוי, המשיכו להתעלם התעלמות מוחלטת מכתב היד שהיה מונח בקרן זוית כאבן שאין לה הופכין. עד שבא פרופ' אפשטיין המנוח ולימד את חשיבותו הגדולה של כתב היד לכל עיסוק ביקורתי בנוסחו הפרובלמטי של התלמוד הירושלמי.

ואכן, גילוי הממשי של כ"י ליידן היה בעצם רק בשנת תרצ"ד, עם פרסום מאמרו הראשון של מהרי"ן אפשטיין בסדרת מאמריו תחת הכותרת "מדקדוקי ירושלמי – א. כ"י ליידן".⁴⁴ את מאמרו זה פתח אפשטיין באמרו: "למימי רז"פ זלולו לגמרי בערכו של כ"י ליידן לתיקון נוסחאות הירושלמי... אבל לא שמו לב לעובדא, שד"ו נדפס מכ"י ליידן המוגה... והרבה מתיקוניו הם תיקונים-שיבושים וטעויות... ושעוד הרבה והרבה דברים אפשר ללמוד ממנו ושהרבה נוסחאות טובות ישנן בו, שתיקנן ושיבשן המגיה... השמיטו לפעמים מדפיסי ד"ו מימרות ומשפטים, וגם טעו לפעמים בקריאת כתב-היד..."⁴⁵ – והוא קרא ללומדי הירושלמי לחזור לכתב היד. מאז דבריו אלה של פרופ' אפשטיין השתנה לחלוטין היחס לכ"י ליידן, ותלמידיו ותלמידי תלמידיו העלו מן כתב היד שפע של נוסחאות מקוריות לתיקון נוסח הירושלמי; עד שלימים אף הכריז הגר"ש ליברמן ופסק: "אין לעמוד על נוסח הירושלמי אלא אחרי עיון בכ"י ליידן".⁴⁶

41 לונץ, שעשה מאמצים להשגת כתבי יד למהדורת הירושלמי שלו – הוא היה הראשון שהשתמש בכ"י רומי (זוסמן, ליידן, עמ' 208 הע' 19; וראה גם דברי בתו ב'ירושלים' יג [תרע"ט], עמ' 348) והשתדל מאוד להשיג גם קט"ג של הירוש' (ראה ש"ק רייף, "מאחורי הפרגוד", תעודה טו [תשנ"ט], עמ' 418) – השתית את מהדורתו על ד"ו ולא על כ"י ליידן, וכדבריו, משום שכבר הוכח "שעל פיו נדפס התוצאה הראשונה בויניציאה... אות באות" (מבוא למס' ברכות). ואכן, אין זכר לכ"ל במהדורה זו, גם לא ברשימת "כתבי היד הדפוסים והספרים" בהם השתמשו, הם מזכירים רק ד"ו, כ"י, רש"ס ועוד ועוד, אבל אין זכר לכ"ל. רק לאחר שהעיר לו גרינהוט על העדר כ"ל במהדורתו (ראה ZDPV XXXI (1908), p. 310; ושם XXXII (1909), p. 182) מופיע כ"ל ברשימה שבראש מסכת שביעית (ראש ח"ב לפי התכנית) ומציינים שאמנם אין משתמשים בכ"ל "ורק את השנויים הקטנים שהמגיהים לא שמו לב להם (?) אותם נביא בציונים" – אבל ב'ציונים' לפרקים א–ה (החלק האחרון שהגיע לדפוס) לא מצאתי זכר לכ"ל, ובכמה וכמה מקומות מוכח שהם לא ראו אותו.

42 וגם זאת רק החל מכרך ב (שבת, תרס"ג), לאחר שקיבל רשימות קצרות מר"ש זליגמן. גם גינצבורג בשריד"י שלו ציין ש"י רק מן "ההוצאה הראשונה" ולא מכ"ל (ראה גם הקדמה, עמ' V: "שינויי נוסחאות מן הדפוס הראשון וויניציאה ערך רס"ג" [! – ראה לעיל, הע' 7] בהנחה המקובלת שאין בכ"ל אלא מה שיש בד"ו; ראה ההקדמה האנגלית, עמ' VIII [ושם לנכון 1525]; והשווה גינצבורג, פירושים וחיידושים, מבוא, עמ' לג, כאן כבר בהשפעתו של אפשטיין, ע"ש [החיבור עצמו נכתב כנראה בעיקרו קודם לכן – והשווה המבוא האנגלי, עמ' LXV]). – ובדומה לכך גם הגר"ש ליברמן בראשית דרכו ציין ח"ג למסכת סוטה בין כ"י לד"ו ולא לכ"ל, ראה עוד להלן, הע' 46.

43 ראה מש"כ ב'ליידן', עמ' 208 הע' 16. – ר"י לוי היה כנראה הראשון שהשתמש באופן שיטתי בכ"י ליידן. הוא אף צירף לחיבורו פקסימיליה של שלושה עמודים מכתב היד, שאותם קיבל מר"ש זליגמן (כל פרק ה – ראה שם, עמ' 153 – בד"צ של הפירוש לא צורך הצילום) – כשם שהוא השתמש גם בכל האמצעים הביקורתיים האחרים שעמדו לרשותו: ראשונים, מפרשים, קונטרס אחרון, קטעי גניזה, אצ"ו ועוד ועוד, ראה מש"כ ב'נזיקין', עמ' 55 הע' 2 והע' 3.

44 תרביץ ה (תרצ"ד), עמ' 257–272 והמשכו שם ו (תרצ"ה), עמ' 38–55 – ושם: "המשך יבוא". אבל המאמר נקטע ול'המשך' לא זכינו – ע"ש עמ' 46 הע' 3, ועמ' 50 הע' 2. (=מחקרים ב, עמ' 291–325; כאן שינו משום מה את הכותרות, וציוני 'המשך' בראשי ובסופי המאמרים לא ניתנו) – ראה עוד להלן, הע' 97.

ומעניין לציין שהאדם היחיד, לפני אפשטיין, שהכריז בהחלטיות שאין לסמוך על ד"ו ויש לחזור לכ"ל, הגיע למסקנה זו משום שהוא עצמו לא ראה את כתב היד וסמך על העתקות משובשות ממנו (ראה מש"כ ב'ליידן', הע' 14).

45 פרופ' אפשטיין עסק במשך שנים ארוכות באופן אינטנסיבי בכ"ל והכין חיבור מיוחד על נוסחאותיו, ולא זכינו (ראה מש"כ ב'ליידן', עמ' 208 הע' 17) – גוף כתב היד אף נשלח אליו לברלין בסמוך לפני עלותו ארצה (מכתבו למאגנס, בארכיון האוניברסיטה).

46 ליברמן, מבוא כ"ל [תשל"א], עמ' 5. "ומי שאין בידו כ"ל לא יעלה על דעתו שיש כאן 'תיקון' שהוא שיבוש", שם, עמ' 4. וזאת לעומת הערכתו השונה שנים קודם לכן, כגון הירושלמי כפשוטו [תרצ"ה], מבוא, עמ' טז: "והנה צדק הרז"פ שחשב שערכו של כ"ל אינו כ"כ גדול", ע"ש. ואכן, מן הראוי להעיר שפרופ' ליברמן עצמו, בשנים הראשונות למחקריו (תרפ"ט–תרצ"ד), כאשר עיקר מחקריו היה מוקדש לתיקון נוסח הירושלמי, כמעט ולא נעזר כלל בכ"ל. במחקריו אלה הוא השתמש בכ"י רומי, בקטעי גניזה שהתפרסמו, בקונטרס אחרון, במקבילות, בראשונים, ומעל לכול הציע תיקונים לפי העניין וממהלך הסוגיה – אבל לא בכ"ל. הוא מזכיר אמנם כמה פעמים את קיומו של כתב היד, ואף נעזר לפעמים בנוסחאותיו, אבל תמיד מכלי שני (כגון על הירושלמי [תרפ"ט], עמ' 13, 46 – פרנקל, מבוא; עמ' 19, 22 – אצ"ו; ורק פעם אחת באופן ישיר: "אצל מורי", בעמ' 23). ואכן, כמה מתמיהותיו נעלמות וכמה מהצעותיו מתאשרות עם בדיקת הנוסח בכ"ל (כגון בסעיף הראשון של על הירושלמי: נזיר פ"א – קלקולו של המגיה; עירובין ספ"ג – קלקולו של המדפיס; כתובות פ"א – הטעות בהשלמתו של המגיה; וכן שם, עמ' 31: כתובות פ"ח – במקבילה שבפ"ט 'אין' נמחק רק ע"י המגיה, כנראה על סמך פ"ח, ע"ש, וכיו"ב עוד שם – ובכל אלה אין זכר לכ"ל; ובייחוד בח"ג מכ"י למס' סוטה [ראה גם אפשטיין, לשרידי הירושלמי, עמ' 130 הע' 10 וליברמן, הוריות, עמ' 305]; וכך גם בסדרת מאמריו "תיקוני ירושלמי" [תרצ"א–תרצ"ד], כגון: עמ' 108 מעשרות – קלקולו של המדפיס; עמ' 113 קידושין פ"ג הט"ו – קלקולו של המגיה; עמ' 113

בגלל מעמדו הייחודי בתולדות הפצת הירושלמי, זכה כ"י ליידין במאה וחמישים השנים האחרונות לתיאורים ולמחקרים מרובים ומגוונים – תיאורים פליאוגרפיים, קודיקולוגיים וענייניים. כעת, כאשר אנו זוכים סוף סוף למהדורה בדוקה ומוסמכת של כתב היד,⁴⁷ מן הראוי לסכם בקצרה את שהעלו החוקרים בתיאור כתב היד, גורלו, ומעל לכול – טיבו.⁴⁸ כתב היד המפואר, כמות שהוא מונח לפנינו היום בספריית האוניברסיטה בליידן, כרוך בשני כרכים גדולים, בכריכת עץ חדשה.⁴⁹ כתב היד על שני כרכיו מכיל 674⁵⁰ דפי קלף גדולים ויפים (30x39 ס"מ),⁵¹ המורכבים מ-67 קונטרסים בני עשרה דפים – חמישה גיליונות – כל אחד.⁵² בכל עמוד 38 שורות ארוכות לכל רוחבו של הדף, כתובות על שורות משורטטות, כ-65 אותיות בכל שורה. כתיבתו של הסופר איטלקית-אשכנזית, יפה וברורה,⁵³ כתובה בדיו כהה וחדה, הקלה לקריאה בדרך כלל עד עצם היום הזה. הסופר השתדל שהעמוד יצא מתחת ידו כשהוא יפה ונקי; ולכן, הגהותיו ותיקוניו – המעטים יחסית – נעשו בעדינות רבה, בין השורות ועל הגיליונות.⁵⁴ מחיקותיו העדינות מסומנות בדרך כלל על ידי נקודות מעל האות או התיבה המחקוקה. לתיקוניו ולהשלמותיו שעל הגיליון הוא מציין לעתים בסימן עדין, ולעתים הוא גם מציע נוסח אלטרנטיבי בציונים מגוונים: 'נ'ל', 'נ'א' או 'ס'א'. בכתב היד המקורי לא היו כותרות לעמודים ולא שום רישום אחר; אלה נוספו רק אחר כך (ראה להלן). הסופר הסתפק בכותרות קצרות בראשי הפרקים⁵⁵ והמסכתות ובסופיהן,⁵⁶ ובארוכות קצת יותר בראשי הסדרים ובסופם.⁵⁷

236 תרומות ועמ' 206 מעשרות – קלקולו של המדפיס; וראה גם ליברמן, תלמודה של קיסרין [תרצ"א], עמ' 17 הע' 2 ואפשטיין, מדקדוקי ירושלמי, עמ' 265 – והשווה ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' 15; ואמנם בחיבורו זה מוזכר כ"ל ברשימת ר"ת [עמ' VI], אבל לע"ע לא מצאתי אותו בגוף החיבור; וראה גנזי קדם ה (תרצ"ד) [!], עמ' 189 ובהע' שם). רק בשנת תרצ"ה, לאחר שליברמן החליט משום מה להפסיק לפרסם את סדרת מאמריו ("תיקוני ירושלמי ו – סוף"!) – ראה שם, עמ' 107 הע' 2; וראה אפשטיין שם, עמ' 237) ואפשטיין בעצמו ניגש להדפיס את סדרת מאמריו שלו "מדקדוקי ירושלמי" (לעיל, הע' 44); רק אז זכה לקבל מרבו צילומי כ"ל, לפרסום 'הירושלמי כפשוטו' שלו, וגילה בהם "שפע של גירסאות נכונות" (הקדמה, עמ' [ד]; ועי"ש מבוא, עמ' טו ואילך; ושם, עמ' 526). – בסמוך לאחר מכן עבר ליברמן לעסוק ב'תוספת ראשונים' וחדל מלפרסם תיקוני נוסח בירוש', עד למאמרו בספר היוכל לאפשטיין, תש"י [=שוב ליידין]. ויש לציין שבשנים הללו (תרפ"ד–תרצ"ד) היה כאמור פרופ' אפשטיין עצמו שקוע בחקר כ"ל – ראה לעיל, הע' 45 (אעיר עוד בדרך אגב, שגם החיבור המוזר והמסתורי "ע"ד תיקוני נוסחאות בירושלמי", שהופיע בערך באותו הזמן (לודו–ירושלים תרפ"ח/ז [?]), אינו משתמש אף פעם בכ"ל – ראה שם, עמ' 8). עכ"פ מן הראוי לציין שהעובדה הפשוטה שלכל ביקורת נוסח של הירוש' יש לחזור לכ"ל, עובדה שהפכה בינתיים למושכל ראשון אצל כל עוסקי הירוש' הביקורתיים, זכינו לה אך ורק בזכות מחקריו של מהר"ן אפשטיין. יש המזכירים זאת במפורש (כגון רמ"ל זק"ש בראש הקדמתו לדקדוקי סופרים שלו) ויש המתעלמים מכך (כגון הר"ש גורן, ירושלמי ברכות, הקדמה, עמ' V. וראה גם בלאו, ביקורת, עמ' 59 הע' 5). המהדורה הוכנה מתחילה על ידי האקדמיה ללשון העברית לצרכיה הפנימיים, לצורכי המילון ההיסטורי, ראה להלן, עמ' לה, ובראש ההקדמה להלן – ראה גם מש"כ ב'ליידן', עמ' 203 בהערה.

סיכום תמציתי של עיקרי הדברים נמסרו ע"י הגר"ש ליברמן ב"מבוא לכת"י ליידין" שלו. – ראה גם מש"כ ב'ליידן', עמ' 205 הע' 1. תיאור פיזי מפורט של כתב היד מצוי גם בקטלוג החדש לכתבי היד העבריים שבספריית אוניברסיטת ליידין Albert van der Heide, *Hebrew Manuscripts of Leiden University Library*, Leiden 1977, pp. 49–50.

הכריכה המקורית של בומברג (מן המאה הט"ז?) שמורה בספרייה – ראה *Studia Rosenthaliana* VII (1973), pp. 262 ff. טקסט הירוש' מתחיל בדף השני; הדף הראשון משמש מעין דף כריכה, שעליו נכתבו בעמוד א שמות הבעלים, ובעמ' ב, באותיות גדולות ומפוארות: "תלמוד ירושלמי משני סדרים והם סדר זרעים וסדר מועד" (בד"צ הוצאת מקור הפכו את סדר העמודים). הדפים מוספרו כמה וכמה פעמים, פעם באותיות עבריות ופעמים בספרות ערביות – נראה שאף לא אחד מהם הוא מידו של הסופר (ראה להלן, הע' 72; ואליצור, דף אבוד, עמ' 664).

שטח הכתב 26x20 ס"מ בערך – גיליונות כתב היד רחבים ביותר. הקונטרסים ממוספרים ברצף באותיות עבריות מן א עד סז, בכתב ידו של הסופר המקורי, בראש כל קונטרס בפינה השמאלית העליונה ושוב בסוף כל קונטרס בפינה הימנית התחתונה, ומעליו מילות שומר קונטרס, מראש הקונטרס הבא. שומרי דף נוספו רק בקונטרס הראשון, בכתב ידו של המגיה.

בד"כ הקריאה ברורה וחלקה, רק בכמה מן האותיות הדומות (ב/כ; ד/ר; וכן בצירופי אותיות ינ/צ; נו/ט וכיו"ב) לעתים קשה להבחין – תופעה רגילה בכתבי יד – ראה להלן, הע' 207.

ראה מש"כ ב'שקלים', עמ' 61.

בסדר הראשון ניתנים הציונים רק לפרקי המשנה – בראשם: מספר הפרק (כגון: 'פרק ב', 'פרק ה') ובסופם: "סליק פירק"א" – לסופי פרקי התלמוד אין שום ציון. גם בסדרים הבאים "סליק פירק"א" בסוף פרק המשנה, אבל "הדרן עלך (!) יציאות השבת" וכיו"ב, בסוף פרק התלמוד – ואין כותרת לפרק המשנה הבא – ראה שם, עמ' 32 הע' 101.

בראש המסכת רק שמה ("מסכת כלאים", "מסכת כתובות"), ואילו בסופה בד"כ "סליק פירק"א וסליק"א ל"ה מסכת"א ד... ברח"מי שמ"א" – ראה מש"כ ב'פרקי ירושלמי', עמ' 256 הע' 204.

בראש סדר זרעים רק: "בש"מך רח"מנא וחנ"נא", ואין לא שם הסדר ולא שם המסכת, ובסופו: "סליק פירק"א וסליק"א ל"ה מסכת"א דביכור"ים וכול"ה סידר"א דזרע"ים ברחמי שמ"א" (וכך גם בסוף סדר ישועות; ואילו בסדר מועד נשים במקום "סליק" – "הדרן"); בראש סדר מועד: "בעזרת ה' יוד"ע וע"ד את"חיל ואסי"ם ס"דר מועד" – מסכת שבת; בסדרים נשים ונזיקין רק: "ס"דר נשים" – מסכת יב"מות; "סדר ישועות – בבא קמ"א". בסוף סדר נשים חתם הסופר גם את שמו: "על ידי יחיאל ביר' יקותיאל ביר' בנימין הרופ"א נב'ת'ו'יא".

את מסכתות הירושלמי העתיק הסופר ברצף, מסכת אחר מסכת, בדרך כלל על אותו עמוד, ורק סדר חדש הוא התחיל בעמוד חדש.⁵⁸

בראש כל פרק של תלמוד בא פרק שלם של משנה ולאחריו נוסח התלמוד. בתוך פרק התלמוד ניתן שוב קטע מן המשנה ואחריו סוגיות התלמוד – גודל קטע המשנה משתנה באופן קיצוני ממסכת למסכת: לעתים משניות שלמות, לעתים חלקי משניות ובדרך כלל פסקאות קצרות בלבד. גם סימון חלוקת ההלכות איננו אחיד: לעתים פסקה קצרה, עם או בלי ציון 'מתני' או 'פסי', ללא כל סימון נוסף; לעתים ציון 'הלכה' בלבד, ולרוב 'הלכה א' ומספור רצוף של ההלכות.⁵⁹ כתב היד מכיל את כל הירושלמי לארבעת סדרי המשנה הראשונים,⁶⁰ בתוספת שלושת פרקי מסכת נידה – בסך הכול ל"ט מסכתות⁶¹ – ואין שום זכר לחיסרון של סדר, מסכת או פרק כלשהם לעומת מה שהיה ידוע מימים ימימה.⁶² אין בו תלמוד לארבעת הפרקים האחרונים של מסכת שבת, לפרק האחרון של מסכת סנהדרין-מכות ולשבעת הפרקים האחרונים של מסכת נידה – תריסר פרקי תלמוד שהיו חסרים בירושלמי מאז ומתמיד.⁶³ לקראת סוף מסכת יבמות חסר בכתב היד נוסח הירושלמי כדי דף אחד (?);⁶⁴ ודף אחד בסוף מסכת משקין הועתק בו פעמיים.⁶⁵ כתב היד מפוסק על ידי נקודה עילית לכל אורכו – פיסוק ענייני סביר למדי.⁶⁶

סופרו של כתב היד הוא הסופר האיטלקי הידוע, ר' יחיאל ב"ר יקותיאל ממשפחת הענוים,⁶⁷ והעתקתו הייתה בשנת ה' אלפים מ"ט (1289) ברומי,⁶⁸ עבור ר' מנחם בר' בנימן⁶⁹ – כמפורש בקולופונים שבסוף סדר מועד ובסוף סדר נזיקין: "אני יחיאל ביר' יקותיאל ביר' בנימן הרופא נב' ת' י' א' כתבתי זה הספר ירושלמי... לר' מנחם ביר' בנימן ביר' מנחם... ונשלם ב... שלשנ' חמש' אלפי' ותשע' וארבעי' לברי' את עול'".⁷⁰

- 58 ראה אליצור, דף אבוד, עמ' 661 הע' 5.
- 59 ראה אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 932 ועמ' 939 ואילך; הנ"ל, מדקדוקי ירושלמי, עמ' 52 הע' 2 ועוד (הנ"ל, אמוראים, עמ' 605; פיינטוך, מסורות, עמ' 60); וראה עוד להלן, הע' 208.
- 60 מחוץ למס' עדיות ואבות – ראה מש"כ בורעים וטהרות שלי, עמ' 3 ואילך.
- 61 או ל"ו לפי החלוקה הארץ-ישראלית; ראה מש"כ ב'פרקי ירושלמי', עמ' 223 הע' 10, ועמ' 273 הע' 293.
- 62 ראה מש"כ ב'פרקי ירושלמי' – לעיל, הע' 1.
- 63 בסוף מס' שבת רשם הסופר: "ל"א מצא"תי ממנו יותר ב"תלמוד ירושלמי"; בסוף סנהדרין-מכות: "לא מצא"תי גמ' רא ירושלמי"ת בפ"ק ה"זה"; ובסוף נידה: "לא מצאנו (!) ממנו יותר", רישום אחרון זה על הגיליון החיצוני – בתקווה למצוא עוד המשך? – ראה עוד 'פרקי ירושלמי' הנ"ל.
- 64 דף שדולג באחד משלבי ההעתקה והושלם בדפ"ר מכ"י אחר – ראה אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 932; הנ"ל, אמוראים, עמ' 556; ומש"כ ב'ספר ירושלמי', עמ' 19. וראה עוד להלן, הע' 103.
- 65 ראה פיינטוך, מסורות, עמ' 51 ואילך, אליצור, דף אבוד, עמ' 661 ואילך. – וראה עוד מש"כ ב'פרקי ירושלמי', עמ' 238 הע' 93.
- 66 סימן הפיסוק היחיד המשמש בכתב היד הוא הנקודה העילית בסופי יחידות של המשפט – לפסיק, לנקודה, לסימן שאלה ולסימן קריאה. פיסוק רצוף, שיטתי ועקבי מעין זה אינו מקובל בד"כ בכתבי יד של ספרות חז"ל הקלאסית. אין אנו יודעים של מי הוא פיסוק זה, האם הוא מעשה ידיו של ר' יחיאל שלנו או שכן הוא מצא כבר לפניו כ"י שממנו הוא העתיק. וחבל – שהרי ממה נפשך, אם אין כאן אלא העתקה מן הפורלגה שלו (ולכאורה כך היה נראה), למדים אנו על אותו כ"י נעלם (ראה להלן, עמ' יט) שהוא היה לכאורה כ"י חדש יחסית, שהרי בכתבי יד עבריים עתיקים אין אנו מוצאים פיסוק מעין זה; ומאידך, אם תוספת של ר' יחיאל לפנינו, מלמד הדבר שהבין בד"כ לא רע את הטקסט שהוא העתיק. אלא שלכאורה אפשר היה לדמיין גם אפשרות אחרת: במקורו היו בטקסט 'טעמים' מפסיקים חלקיים, כמצוי בכמה כתבי יד עתיקים של ספרות חז"ל, ביניהם בכמה וכמה קטעי ירוש' עתיקים (ראה י' ייבין, לשוננו כד (תש"ך), עמ' 47 ואילך – ואפשר להוסיף על דוגמאותיו); לימים מי מן המעתיקים – ר' יחיאל או אחד מאבותיו – המיר את הטעמים, הבלתי מקובלים אצלו, בפיסוק הפשוט יותר. כמובן, כל אלה השערות בלבד, שאין בידינו להכריע ביניהן (פרופ' ייבין מודיעני בטובו שקיימת התאמה מסוימת בין הפיסוק שבכ"ל לטעמים החלקיים שבקט"ג אחדים של הירוש'. ונראה שהנושא ראוי לבדיקה נוספת).
- 67 על ר' יחיאל האיש ראה קוק, עיונים, ב, עמ' 268 ואילך, ולהלן, הע' 127; ועל ר' יחיאל הסופר להלן, עמ' כא.
- 68 ראה קוק, שם; וצונץ, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, Berlin 1865, p. 351.
- 69 על זהותו האפשרית של ר' מנחם זה, שעבורו נכתב כתב היד, ראה מ' בית-אריה, 'זהותו של המקובל מנחם רקאנטי', תרביץ סז (תשנ"ח), עמ' 575.
- 70 ראה קולופון להלן בסוף המהדורה (ראה גם לעיל, סוף הע' 57). קולופון מפורסם זה נעתק פעמים הרבה מאז הקטלוג של וולף (לעיל, הע' 28), והוא גם נידון לא פעם מכיוונים שונים – ראה לאחרונה פיינטוך, מסורות, עמ' 59 ואילך.

שני הקולופונים זהים כמעט אות באות מלבד שמות הסדרים והתאריכים. בקולופון הראשון ("ירושלמי מסדר זרעים ומסדר מועד") התאריך הוא: "י"ב ימים לחודש שבט"; ואילו בקולופון השני ("ירושלמי מסדר נשים וסדר ישועות") התאריך הוא: "כ"ה ימים לחודש אדר הראשון" – שניהם בשנת ה' מ"ט לבריאת העולם. – חכמים חישבו ומצאו שאת שני הסדרים האחרונים (שמונה מסכתות על 292 דפים שהם 584 עמודים) העתיק ר' יחיאל "בפחות מחודש וחצי!" (ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' טו – או ביתר דיוק "במשך שלושים ושבעה ימים (אם נוציא את השבתות שבתוך הימים הללו), והיינו כשמונה דפים ליום" (ליברמן, מבוא כ"ל, עמ' [2]).

במשך הזמן⁷¹ נוספו בכתב היד הגהות מרובות וכן רישומים וסימונים, מינים ממינים שונים,⁷² ששינו את מראהו הנקי והמסודר של כתב היד.⁷³ מספרן של ההגהות הולך ופוחת, עד שבמסכתות האחרונות הן מעטות ביותר.⁷⁴ ניתן להבחין כנראה בשלושה מגייהם, נוספים על הסופר עצמו.⁷⁵ ההגהות העיקריות נעשו באופן ברור להתקנת כתב היד לקראת הדפסתו בוונציה על ידי 'מגיה העותק',⁷⁶ ולכאורה היה נראה שגם מעט ההגהות האחרות – שאינן לא של הסופר ולא של המגיה העיקרי⁷⁷ – נעשו לצורך ההדפסה.⁷⁸

כבר שילר-סינשי⁷⁹ הבחין בכך שהסופר החליט על חלוקת הספר לשני כרכים רק תוך כדי עבודתו, לאחר שכבר התקדם בהעתקתו וראה שהחיבור גדול מדי מכדי להכילו בכרך אחד.⁸⁰ זו הסיבה לקונטרס היוצא דופן של סוף סדר מועד וראשית סדר נשים (קונטרס לו), המחזיק שישה גיליונות, ולא חמישה כרגיל ביתר גיליונות כתב היד,⁸¹ וזו גם הסיבה להעתקה הכפולה של הדף שלפני הדף האחרון במסכת משקין.⁸² לאחרונה התברר שגם הדף האחרון הועתק כנראה שנית, אלא שהעתקה שנייה זו – שממנה נדפס בדפוס ראשון – אבדה במשך הזמן.⁸³

לדעת מומחים להפקת כתבי יד בימי הביניים, מהירות כזאת אינה מתקבלת על הדעת (ראה גם ב' אליצור, תרביץ סו (תשנ"ז), עמ' 277 הע' 22), אבל גם עצם ההנחה ששני הסדרים האחרונים הועתקו בין שני התאריכים הנ"ל אינה בטוחה כלל. להלן נראה שהסופר החליט להפריד בין הכרכים רק בשלב מאוחר יותר, לאחר שהוא היה כבר בעיצומה של העתקת הכרך השני. אין אנו יודעים מתי זה היה, בתחילת סדר נשים או מאוחר יותר, במעט או בהרבה. ולכן אין אנו יודעים היכן הוא עמד בהעתקתו בשעת כתיבת הקולופון הראשון ביום י"ב בשבט. על כל פנים, מכאן אין להסיק כלום לא על מהירות הכתיבה ולא על החיפזון בהעתקה – ראה להלן, הע' 126.

על גורלו של כתב היד במשך 234 השנים שבין כתיבתו להדפסתו אין לנו ידיעות – ככל הנראה הוא היה כל אותה עת באיטליה בידיים יהודיות. לא לגמרי ברור גם מתי וכיצד הגיע כתב היד לידי מדפיסי ונציה; ראה מש"כ ב'שקלים', עמ' 64 הע' 165. לכאורה היה נראה שבכל אותן שנים לא נוסף בכתב היד שום דבר של ממש, מעבר למה שיצא מידי הסופר, מלבד רישום שמות הבעלים השונים (לרשימת הבעלים המופיעים בכתב היד ראה סינשי, שם, עמ' 12–13). כל יתר ההגהות, הכותרות והסימונים האחרים נעשו לכאורה רק לקראת הדפסתו בוונציה בשנת 1523 – ראה עוד להלן, הע' 144 והע' 239.

האבחנה בין כתיבתו של ר' יחיאל הסופר לבין ההגהות פשוטה בד"כ; הדין הכהה של הסופר בולטת לעומת זו הדהה של ההגהות ושאר הכתיבות. מלבד ההגהות המרובות, שנעשו ככוונה תחילה ביד גסה לצורך ההדפסה, נוספו בכתב היד גם כותרות: שם הפרק ומספרו (כגון: "מאימתי פרק ראשון", "השביעית משמטת פרק עשירי"), וכן נוספו בפניה השמאלית העליונה של כל דף שם המסכת ומספר הדף (באותיות עבריות וערביות – בכתיבות שונות ובזמנים שונים (ראה לעיל, הע' 50), וכן סימונים שונים למדפיס. האבחנה המדויקת בין כל הכתיבות הללו ובינן להגהות למיניהן טעונה עוד בירור מפורט.

כמו כן, הועתקו במס' פאה, בכתב היד של המגיה (א), קטעים שלמים מפירוש הר"ש משנן, העתקות שנמחקו לאחר מכן, וניתנות לקריאה רק באופן חלקי – ראה בקר, גלוסות, עמ' 147 ואילך.

כאמור, כל תיקוניו והגהותיו של ר' יחיאל הסופר נעשו בצורה עדינה, כדי שלא לקלקל את מראהו הנקי והמסודר של כתב היד (ראה מש"כ ב'שקלים', עמ' 61).

כך כבר ליברמן, הירושלמי כפשוטו, מבוא, עמ' טז; וראה עוד להלן, עמ' כו.

כבר רו"פ (מבוא, קמג ע"א) הבחין בין הגהותיו של הסופר לבין "שני מגייהם" נוספים, ואף ניסה לעמוד על הסדר שביניהם, ע"ש. גם הגר"ש ליברמן העיר (שוב ליידן, עמ' 108 הע' 13) "שכ"ל הוגה לכל הפחות ע"י שני מגייהם" מלבד הסופר עצמו, אלא שלמעשה הוא נטה כנראה שלא להקפיד באבחנות אלו. היה זה פרופ' אפשטיין, שמאז ראשית דרכו בחקר כ"ל (לעיל, הע' 44–45) השקיע עמל רב לאבחן בין המגיהים השונים – הסופר עצמו (ע), המגיה העיקרי: אחר (א), מגיה שלישי (ג), ואף הציע מגיה נוסף (ד) – אלא שלעתים לא דק; ראה מש"כ ב'שקלים', עמ' 59.

לזהותו של 'מגיה העותק', ראה להלן, הע' 145.

האבחנה בין הגהות ג ו-ד (לעיל, הע' 75) אינה ברורה תמיד, ראה להלן, הע' 237.

ראה להלן, עמ' כג. מאז הדפסתו של כתב היד בשנת 1523 ועד להגעתו לספריית ליידן בשנת 1609 לא חלו בו כנראה שום שינויים, ולא נוספו בו אלא רישומי שמות הבעלים החדשים. כתב היד נמכר כנראה ע"י בומברג הבן ל-J. Hurault de Boistaillé, וממנו הוא עבר לרשותו של J. J. Scaliger, שהורישו לאוניברסיטת ליידן.

והמה בכתבים, עמ' 10–11.

לדברי סינשי, הסופר הגיע למסקנה זו רק לקראת סוף עבודתו ממש. אבל לא סביר שר' יחיאל, הסופר המנוסה, חשב מתחילה לכתוב בכרך אחד את כל ארבעת סדרי הירושלמי על 674 דפי הקלף העבים שלו. לעומת זאת ייתכן אולי שכבר מתחילה הוא תכנן ירושלמי בשני כרכים, שני כרכים של שלושה סדרים כל אחד – שהרי ר' יחיאל קיווה למצוא עוד ירוש' גם לסדרים החסרים (ראה מש"כ ב'פרקי ירושלמי', עמ' 221 הע' 4). ולכן, מתחילה הוא חשב לכלול את סדר נשים בכרך הראשון, ובכרך השני את שלושת הסדרים האחרונים. רק משראה שגם שני הסדרים הראשונים מהווים כרך גדול למדי, ולאחר שהוא כבר נואש כנראה למצוא את הסדרים החסרים, הוא החליט לסיים את הכרך הראשון בסוף הסדר השני.

וכרגיל בכתבי יד בזמנו ובמקומו (איטליה במאה ה"ג) של ר' יחיאל ב"ר יקותיאל.

למעשה גם הקונטרס האחרון שבכרך השני, הקונטרס של סוף הירוש' (קונטרס סז), גם הוא בן שישה גיליונות (ראה אליצור, דף אבוד, עמ' 662 הע' 7), כנראה שוב כדי שלא להותיר את הכרך בלי דף עוטף אחרון (וראה שם, עמ' 668 'תוספת להערה 7' – גם קונטרס שלישי יוצא דופן).

ראה אליצור, דף אבוד, עמ' 661 ואילך.

בחנית טיב נוסחו של כ"י לידן חשובה לנו עד לאחת, שהרי כאמור, הוא הצינור הישיר היחיד המחבר אותנו לירושלמי במקורו; החוליה שדרכה, ורק דרכה, הגיע אלינו תלמוד זה בשלמותו.⁸⁴ תפוצתו של הירושלמי בדפוס בכל הזמנים תלויה כל כולה בכתב יד זה – הדפוס הראשון הועתק ישירות ממנו⁸⁵ – וכל יתר הדפוסים שבאו אחריו תלויים אך ורק בו.⁸⁶ לית מאן דפליג שנוסח הירושלמי כמות שהוא בדינו היום משובש, ורבותינו מפרשי הירושלמי וחוקריו עמלו קשות לתיקונו. כל גדולי מפרשי הירושלמי שהכירוהו מן הדפוסים⁸⁷ מתלוננים מרה על "רוב הטעויות וגירסאות הפוכות אשר נתהוו בה" (הרא"ף), ורגיל על פיהם הפזמון "ירושלים הרים סביב לה... בשיבוש וחילוף גירסותיה" (ניר),⁸⁸ וכאמור הוא "משובש עד להשתוממות".⁸⁹

לשיבושי הירושלמי היסטוריה ארוכה, ואין בדינו לעקוב אחר פרטי מהלכיו; נוסחו הלך והשתבש במהלך מסירתו, למן הימים שהוא יצא מידי 'עורכיו' ועד לדפוסים האחרונים.⁹⁰ נקודת האחיזה הממשית העומדת לרשותנו בדרך ארוכה זו היא כ"י לידן, הוא היחיד המקשר בין הקצוות. אבל בעוד שבכל מה שנוגע לצאצאיו של כתב היד המקורי – הגהותיו והדפוסותיו – נעשה הכול לנגד עינינו, ואנו מסוגלים לעקוב אחרי גלגולי נוסחאותיו; הרי בכל הקשור לתולדות הנוסח מכ"ל ולמעלה, הכול סמוי מעינינו ואין בדינו אלא השערות קלושות בלבד. ראשית השתבשותו של נוסח הירושלמי ככל הנראה עוד בתקופה קדומה ועלומה; מעידים על כך השיבושים המשותפים לכל עדי הנוסח הבלתי תלויים לכאורה זה בזה – נוסח כתבי היד ונוסחאות הראשונים.⁹¹ אבל גם בתקופה מאוחרת יותר, בזמן שאנו מסוגלים כבר לעקוב אחרי תולדות מסירת הירושלמי,

84 לעיל, הע' 1.

85 להלן, הע' 167.

86 להלן, הע' 176.

87 לתלונותיהם של הראשונים שקדמו לדפוס על שיבושי הירוש', ראה לעיל, עמ' יא.

88 "וידוע לכל כי בלעדי תיקון הגרסות א"א" – הקדמתו לסדר זרעים.

89 לשון הגר"ש ליברמן, לעיל, הע' 23; בכך פתח גם רטנר את אצו"י שלו: "כבר נודע בין לומדי תורה שהירושלמי הנמצא אצלנו הנהו משובש למאד, ובאשמת המעתיקים נלקה בחסר ויתיר; וכמעט לא נגזים אם נאמר שאין בו שורה שלמה נקיה מטעות סופרים" (ראש הקדמתו למס' ברכות); וראה גם א' גייגר, JZ VIII (1870), p. 300. והדברים חוזרים אצל כל האחרונים, ראה למשל ר"י בכרך, בן דורו הזקן של הרא"ף (חוות יאיר, סוף סי' כג): "ואין לסמוך כלל על נוסחות הירושלמי שבידינו... כבר ידוע [!] שהנוסחאות מרובים ומופלגים בטעותים חסר יתר וחילוף וסירוס... ואין זה דבר זר ופלא בירושלמי". כמעט כל מפרשי הירוש' האחרונים פותחים את חיבוריהם בסגנון דומה, כגון: "רבו השיבושים וטעותי הדפוס בירושלמי בחסר ויתיר וחליף" (נועם ירושלמי); "כי באמת הירושלמי כולו כסו פניו קמשונים וחרולים" (רי"ש נתנזון) – ולכן, ראו מפרשי הירוש' האחרונים את תפקידם הראשון "לנקותו מהטעויות והשגיאות ולדעת אמיתת הנוסחאות" (רמ"ז איטינגא); וכדברי גדול המפרשים: "לסקל האבנים מהכרם כי עלה כלו קמשונים" (פני משה).

ולכן אין זה פלא שרוב מפרשי הירוש' "מורים היתר מופרז בהגהת הירושלמי" (אלון, ביקורת, עמ' 90; וראה גם גינצבורג, פירושים וחיידושים, מבוא, עמ' כה); ביקורת הנשמעת גם מפי כמה גדולי האחרונים, כגון: "המפרש רא"ף פי'... ומהפך ומשבש הגרסא כרצונו" (חידושי הרי"ם, חו"מ, סי' קצח ס"ק יד). ואפילו החוקר הזהיר והקפדן, ר"י לוי מברסלאו, הרבה להגיה בנוסח הירוש', עד שהואשם על ש"כתב את הירושלמי מחדש" (ליברמן, תוסכפ"ש, כתובות, עמ' 347 הע' 20; וכבר הזהיר רבו הרז"פ נגד הגהות בלתי מרוסנות שסופן ש"לא נאמר עוד זה הירושלמי של אמוראי א"י כ"א הירושלמי של מחבר פלוני" [מבוא, קלו ע"ב]). וראה דבריו של בעל יפה עינים (ב"ק קיא ע"א): "הירושלמי כאן – ה"י – מוטעה וכל אחד מתקנה כרצונו", ולכן הצעתו "ובענ"ד נראה להגי' באופן מרווח יותר"!

90 בכך פתח גם חוקר הירושלמי השיטתי הראשון, ר"ז פרנקל, את הפרק על טיב נוסח "הירושלמי אשר בידינו": "פני הירושלמי כסו מאז חרולי הטעויות וכבר נשחת הודו בימי הראשונים ע"י שגיאות הסופרים... ומעת בא הירושלמי בדפוס רבתה הצרה ונולדו טעויות חדשות ואין אתנו יודע עד מה" (מבוא, קלו ע"א–ע"ב); וכן בהקדמתו ל'אהבת ציון' שלו (עמ' VI) הוא מדבר על שיבושי הירושלמי באשמת "הסופרים והמדפיסים כי הם הרבו לחטוא והעתיקו והדפיסו בזדון נפש ובלא הרהור והגיון, והם היו בעוכרי התלמוד ירושלמי וגם בעוכרי לשונו".

91 לא זה המקום לברר עובדה חשובה זו, שכבר העירו עליה חוקרים פה ושם דרך הילוכם (ראה למשל אפשטיין, אמוראים, עמ' 373 הע' 37; ליברמן, על הירושלמי, עמ' 11; רוזנטל, נוסח הבבלי, סוף עמ' 571; מ' עסיס, סנהדרין, עמ' 37–38; ולאחרונה מוסקוביץ, כפלי גרסה, עמ' 187 הע' 1 והספרות הרשומה שם); כאן אציין רק שהקרבה בין כתבי היד השונים עולה לא רק מהשוואת כ"ל לכתבי יד מאוחרים יחסית, כמו כ"י (ע"י מש"כ ב"שקלים', עמ' 66 הע' 167) וכ"י אסקוריאל (ליברמן, נזיקין, עמ' 126), וכך גם כתבי יד אחרים (כגון זה שהיה בידי בעל מלאכת שלמה – ראה ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' 367) – היא עולה גם מהשוואת כ"ל לקט"ג קדומים (כגון ליברמן, על הירושלמי, הנ"ל; ועוד הרבה, כגון ברכות פ"ז, יא ע"ג [עמ' 58 שו' 24]; ר' חייא בר אשי' [השני – בהשפעת הראשון] כך בכ"ל, כ"י ובשני קטעי גניזה טובים – וצ"ל ר' חייא בר אבא; וכן למשל סוטה רפ"ט, כג סע"ב [עמ' 943 שו' 13]; השמטת קטע ע"י הדומות [היו עורפין] בכל כתבי היד: בכ"ל, בכ"י, בכ"ג, בקונטרס אחרון ובקט"ג, ונשלם בדפ"ח ע"פ מקבילתה של הסוגיה [ראה עסיס, מקבילות, עמ' 130]; – וכדברי הגר"ש ליברמן, מבוא כ"ל, עמ' 3], על השוואת "נוסח כ"ל עם הקטעים המרובים שנמצאו בגניזה... שכמה מקומות קשים ומשובשים נמצאים אף שם" והשוואתם למובאות אצל הראשונים (ראה למשל ירוש' שביעית פ"ד, לה ע"ב [עמ' 191 שו' 15–16] ופסק הרמב"ם בהל' שמיטה ויובל פ"ח – ראה מש"כ ב'ליידן', עמ' 215–216 וכן ירוש' ברכות פ"ג, ה ע"ב [עמ' 21 שו' 22–21] שצינתי שם בהע' 46, וראה גם ברכות סוף פ"ד, ח ע"ג

בתקופה שבין המאה העשירית ועד להעתקתו של כ"ל בידי ר' יחיאל בסוף המאה ה"ג,⁹² אין לנו ידיעות של ממש על השתלשלות נוסח הירושלמי. אין אנו יודעים כמה גלגולים עבר נוסח הירושלמי עד להעתקתו בידי ר' יחיאל, הסופר שלנו, ובוודאי שאין אנו יודעים דבר על טיבן של ההעתקות ההן. ניתן רק לשער שהירושלמי לא עבר גלגולי העתקה מרובים, הוא לא הועתק בימי הביניים לעתים קרובות מדי, שהרי הוא לא היה נפוץ ביותר.⁹³ אנו יכולים גם להניח, במידה סבירה של ודאות, שבניגוד לגורלו של הבבלי, הוא לא הוגה הרבה בידועין, ונוסח הירושלמי "לא עבר עליו קולמוסן של מגייה ספרים"; ובמידה שהוא השתבש, היו אלה שיבושי העתקה פשוטים ורגילים – "טעויות מיכניות והשמטות ברורות".⁹⁴ על שיבושים מעין אלה הרבו להתלונן כבר הראשונים.⁹⁵

אבל גם אם אין לנו אפשרות לעקוב אחרי השתלשלות נוסח הירושלמי עד לכ"ל ליידן, מן הראוי לפחות לנסות ללמוד משהו על דמות דיוקנו של אביו מולידו הישיר, כתב היד שממנו הוא הועתק. שהרי בסופו של דבר נוסח הירושלמי כפי שהוא הופץ בדפוס נקבע על ידי מספר גורמים המוכרים לנו פחות או יותר, והם: בראש ובראשונה אביו של כ"ל שקבע את עיקר נוסח הירושלמי שלנו; טיב העתקתו של ר' יחיאל לכ"ל ליידן וטיפולו בו; טיפולם של המגיהים השונים שטרחו לתיקון הנוסח שבכתב יד; ולבסוף, טיב ההעתקה מכתב היד המוגה לדפוס.⁹⁶ לית מאן דפליג שכל אחד מן השותפים הללו תרם לשיבושו של הירושלמי, השאלה היא רק מה מידת חלקו של כל אחד מהם. כדי להתקרב לנוסח המקורי ולשקול שיקולי נוסח בכלל, מן הראוי להפריד בין הדבקים, לנסות להעריך את חלקו וטיבו של כל אחד בפני עצמו, ולעמוד על מקורותיו ועל דרכי עבודתו. הדבר חשוב לא רק מבחינה היסטורית תאורטית, לחלוקת נטל האשמה הרובץ על השותפים השונים ביצירת נוסח הירושלמי שלנו, אלא הוא חשוב במיוחד לכל ניסיון של שחזור הנוסח המקורי של הטקסט הפרובלמטי. פרופ' אפשטיין, ראש המדברים גם בנושא זה, לא הביע דעתו במפורש, אבל נראה שלדעתו גם אם גדול חלקו של המגיה (א) בשיבושי הירושלמי, כ"ל ליידן כבר במקורו היה כתב יד משובש,⁹⁷ ואילו הגר"ש ליברמן תולה את הקולר בעיקרו בצווארו של המגיה.

[עמ' 41 שו' 42]: "באי זה אמן אמרו וכו', כן הוא בקט"ג קדום (טרם פורסם) וכך היה גם אצל תלמידי ר"ת, ראה ליברמן, על הירושלמי, סוף עמ' 17, ותוספות ר"י שירליאון, ברכות כא ע"ב; ואפילו בזוטות, כגון, ליברמן, הירושלמי כפשוטו, סוף עמ' כה [השווה אפשטיין, מחקרים ב, עמ' 245]: "כ"ל = כ"ר = הרמ"ה וכיו"ב עוד הרבה). וכך גם בגדולות, כגון הפרקים החסרים בסופי שלוש מסכתות, חיסרון המתועד בכל עדי הנוסח, גניזה וראשונים – ראה מש"כ ב'פרקי ירושלמי', עמ' 238 ואילך. עובדה זו מרמזת שאכן כל עדי הנוסח שבידינו "כולם באים ומשתלשלים כנראה מאב משותף אחד" ('פרקי ירושלמי' הנ"ל, עמ' 228 ועמ' 273 הע' 294), שהוא עצמו כבר השתבש, אם כי ברור שכל העתקה הוסיפה שיבושים נוספים משלה. לעובדה זו חשיבות לא קטנה מבחינת הרבה, ומעל לכול לקביעת הנוסח, כאשר אנו שוקלים אפשרויות של הגהה בניגוד למספר עדי נוסח זהים.

92 ראה מש"כ ב'ליידן', עמ' 210.

93 לעיל, עמ' י.

94 כהגדרתו של הגר"ש ליברמן, הוריות, עמ' 285; וראה גם ר"ל גינצבורג, פירושים וחיידושים, מבוא, עמ' יז, וכניסוחו הקולע של הרא"ש רוזנטל: "כמה שנשתבשו ספרי הירושלמי, וכמה שנתעמעם לשונו במקומות הרבה – רק נשתבש ורק נתעמעם... ואילו נוסח הבבלי שונה לא פעם. שינו אותו מדעת, מרוב עיון ומרוב שינון" (נוסח הבבלי, עמ' 571). וראה מש"כ ב'פרקי ירושלמי', עמ' 275 הע' 300; וראה גם ד' רוזנטל, גניזה, עמ' 269.

ולכך כיוון גם הרמב"ן במטבע השגורה על פיו: "ירושלמי שלא עבר עליו קולמוסן של מגייה ספרים" (ראה תוסכפ"ש, קידושין, עמ' 975 הע' 50 ועוד) – 'מגיהים' דווקא; הירושלמי הוא חיבור שלא טופל בידי לומדים דעתנים הרגילים להגיה בבבלי, ודרכם לשנות הנוסח כהבנתם (מעין דבריו של רבנו תם על מגייה ספרים שלא הורגלו 'בספרים החיצונים' [ספר הישר, חלק החידושים, סי' תרב]). וזה יתרוננו הגדול של נוסח הירוש' – אלא שמאידך הוא שובש הרבה ("נוסחאות משובשות מן הירושלמי" מוזכרות לא פעם גם ע"י הרמב"ן עצמו, כגון חידושי לב"מ ע"א ע"א, ד"ה תניא, וראה מלחמות ב"ק סוף פ"ח, לא ע"ב) ע"י מעתיקים בורים שלא הבינו את שלפניהם ולא השגיחו בהעתקתיהם (והוא מסוג החיבורים שהגר"ש ליברמן כינה "שלא חלו בו ידי המתקנים, אלא שנשתבש" [תוסכפ"ש, סוטה, עמ' 700]). ולכן שיבושי הירוש' הם בעיקרם 'טכניים' – דילוגים, סירוסים, טעויות גרפיות למיניהן והשגרות לשונות מקובלות על המעתיקים.

95 ראה לעיל, עמ' יא.

96 ומכאן ואילך, מן הדפוס הראשון ואילך, אין לנו יותר מה לחפש לתיקון נוסח הירוש', שהרי כל הדפוסים האחרים הם העתקות 'מתוקנות' של נוסח ד"ו – ראה להלן, עמ' כח. וגם אם יש בהם לעתים הגהות טובות ונכונות, אין דינם שונה מדין הצעת כל מפרש.

97 פרופ' אפשטיין במאמרו הגדול על כ"ל ליידן, 'מדקדוקי ירושלמי' (לעיל, הע' 44), לא עסק לא בהערכות מופשטות ולא בחלוקת האשמות על שיבושי הירוש'; כל עניינו היה הצלת נוסחאות מקוריות שנשתמרו עוד בכ"ל המקורי, קודם ל'תיקון' המגיה ולפני שיבושי המדפיס, וכך גם שמו של פרק זה: "א. תיקוני אותיות ומלים, טעויות-המגיה וטעויות-הדפוס", שם, עמ' 258, ומעט גם מטעויות הסופר, כגון מס' 4, 13 ועוד. מאמר זה אינו אלא פרק ראשון ממחקר מקיף לתיקון נוסח הירושלמי; 'מדקדוקי ירושלמי' כשמו כן הוא, פרק מעובד ומאורגן מתוך 'דקדוקי ירושלמי', שרק חלק ממנו הושלם ע"י המחבר, וגם הוא נדפס רק לאחר פטירתו מעיזבונו (אמוראים, עמ' 335 ואילך); השווה הדוגמאות שם ושם – וראה לעיל, הע' 45.

לדעתו של אפשטיין, כ"ל השתבש הן בגלל הספר המשובש שממנו הוא הועתק, הן בגלל סופר כ"ל "שהגיה הרבה מדעתו" (מדקדוקי ירושלמי, עמ' 260 והשווה אפשטיין, אמוראים, עמ' 377 והע' 35 שם) וכן בשל הנוסחאות "שתיקנן ושיבשן המגיה", שעליהן עוד הוסיפו שיבושים והשמטות "מדפיסי ד"ו" (שם, עמ' 291 ועמ' 294 – וראה עוד להלן, הע' 148).

לדעתו "כ"ל כפי שיצא מידי הסופר הוא כ"י משובח",⁹⁸ ואת כל זעמו הוא מוציא על המגיה "שעשה את מלאכתו רמיה עד להפליא".⁹⁹

אביו של כ"ל, כתב היד שממנו הוא הועתק, לא נמצא בידינו, אבל ניתן ללמוד ולהסיק משהו על דמות תבניתו ועל טיב נוסחו משיקולים שונים: מידעוֹתֵינו הכלליות על מצב הירושלמי בימי הביניים, מהכרתנו את כ"ל עצמו ומעדותו המפורשת של ר' יחיאל, שאין שום סיבה שלא לקבל את דבריו כפשוטם.¹⁰⁰ ככל הנראה היה זה טופס של ירושלמי דומה לצאצאו, הוא כ"י לידן – ור' יחיאל הסופר כנראה לא שינה הרבה ממה שמצא לפניו.¹⁰¹ וזה לשון עדותו: "והעתקתי מספר משובש ומוטעה הרבה עד מאד... הגהתי בו כפי עניות דעתי... השיבושים והטעויות אשר מצאתי בהעתק ההוא".¹⁰² ר' יחיאל ניסה אמנם להגיה, אבל לא היה בידו אלא כתב יד אחד בלבד, ה"העתק ההוא" – משמע, שמלבד זאת, הוא השתדל להעתיק את הספר כמות שהוא, מבלי לשנות בו שינויים של ממש. ונראה שגם טופס יחידי זה, בדומה לכ"ל, היה כתב יד אחד שלם של הירושלמי כולו;¹⁰³ כתב יד שהיו בו כבר משניות ולא רק תלמוד בלבד;¹⁰⁴ והיה זה כנראה עותק לא עתיק במיוחד,¹⁰⁵ שנוסחו התרחק כבר בהרבה מנוסח הירושלמי במקורו, שהרי הוא היה "משובש ומוטעה הרבה עד מאד", בדומה לטופסי הירושלמי הרגילים בימי הביניים. ואכן, אם לדון לפי כ"ל, אין ספק שהוא העתק "מספר משובש", ואין סיבה של ממש לתלות את כל שיבושיו המרובים בר' יחיאל הסופר המנוסה.¹⁰⁶ למזלנו, היה זה טופס של ירושלמי מקורי, ללא הוספות ועיבודים מכוונים, ולא טופס 'מעובד' שכמותו כבר היו מצויים בזמן ההוא.¹⁰⁷ מאידך, ברור שאין כ"ל רפרודוקציה מדויקת של אביו;

מאז שהופיע פרק זה ממחקרו של פרופ' אפשטיין, שבו הוא רשם בעיקר את שיבושי המגיה, נטו תלמידיו לתלות את הקולר בצווארו של המגיה ולזכות את הסופר ואת הטופס ממנו הוא העתיק (ראה גם ההערה הבאה), ולא תמיד שמו לב שאין זה אלא פרק ראשון ("טעויות-הדפוס") ממחקר מקיף יותר שלפרקי האחרים לא זכינו.

98 מבוא כ"ל, עמ' [5]. – ובכלל, פרופ' ליברמן מרבה להפך בזכותו של סופר כתב היד על חשבוננו של המגיה, ראה עוד להלן, עמ' כב.

99 להלן, הע' 148.

100 על ר' יחיאל הסופר, דרכו ומהימנותו, ראה עוד להלן, עמ' כב.

101 ואין שום סיבה לתלות את השיבושים המרובים המצויים בכ"ל שיצא מתחת ידי ר' יחיאל הסופר בהעתקה שלו דווקא. ולכן, כל מה שאנו יודעים או מסיקים על כ"ל, אין סיבה שלא לתלותו כבר באבותיו – ראה למשל להלן, הע' 103, 104 ועוד. ראה ניסוחו של אפשטיין עצמו במקום אחר: "שהמשנה שלפני הפרק אינה משנת התלמוד הירושלמי, אלא משנה שבחזרה לו סופר (או הסופר) של הירוש'..." (מדקדוקי ירושלמי, עמ' 52. והשווה ניסוחו הזהיר של הרא"ש רוזנטל על "אותו קודקס ששימש אב לכ"י לידן – הוא או אחד מאבי אבותיו" [נזיקין, עמ' כו, ע"ש]).

102 כלשון הקולופונים של ר' יחיאל, ראה להלן בסוף המהדורה. – הצהרתו זו של ר' יחיאל הסופר על טיב כתב היד שממנו הוא העתיק את כ"ל בעלת משמעות היא, שהרי בהעתקותיו האחרות אין הוא רגיל למסור עדות כלשהי לא על טיב מקורו ולא על השתדלותו לתקן אותו – ויש להניח שהוא התייחס לדבריו אלה ברצינות גמורה, ועובדה זו עמדה לנגד עיניו לכל אורך העתקתו.

103 ה"העתק ההוא" היה כנראה "ספר משובש" אחד, ולא טפסים שונים של מסכתות וסדרים שונים – ולא דווקא כהערכתו של הרי"ף אפשטיין ש"סופר כ"י לידן השתמש בברכות בכ"י אחר" ו"שהסופר השתמש בכ"י שונים" (מלנה"מ, עמ' 932 ועמ' 939 – ובעקבותיו אחרים, כגון ע"צ מלמד, בתוך אפשטיין, אמוראים, עמ' 605; וראה גם צ' פיינטוך, תרביץ מה (תשל"ו) עמ' 178 הע' א1 [=מסורות ונוסחאות, עמ' 13, וראה שם, עמ' 60]. – מסקנתו של אפשטיין שם סבירות לחלוטין, אבל לא דווקא כלפי ר' יחיאל סופר כ"ל (ראה לעיל, הע' 101). ולדבר יש משמעות, שהרי כנראה טפסים של כתבי יד שלמים של ירושלמי לא היו נפוצים גם בזמנים קדומים; כך עולה לכאורה משרידי הירוש' שעלו מן הגניזה וכך נראה גם מרשימות ספרים עתיקות (ראה גם מש"כ ב'פרקי ירושלמי', עמ' 226 הע' 36 והנ"ש, ואכמ"ל). גם באירופה, בימיהם של ראשונים, היו כנראה טפסים שלמים של ירושלמי נדירים למדי – כך נראה לכאורה מדבריהם שירוש' מסכת זו או אחרת "אין בידי" (ראה לעיל, הע' 12). ידועים לנו טפסים של סדר אחד (כגון נזיקין של בעל ספר יוחסין [לעיל, הע' 17]) או שניים (כגון "ספר שבו סדר זרעים ומועד ירושלמי שהיה של רבנו יעקב... בכתב יד החבר ר' שלמה בן רבנו יעקב", מחזור ויטרי, עמ' 51 ומקבילות; ואילו טופס מועד ונשים של ירושלמי האשכנזי – ראה 'ספר ירושלמי' שלי – אפשר שבמקורו שלם היה). אפשר שטפסים מיוחדים של ירוש' המוזכרים פה ושם אצל ראשונים, טפסים שלמים היו (כגון "ירושלמי [מועד] זקן שהיה כולו מנוקד", אור זרוע, ח"א סי' תס – השווה "ירושלמי [זרעים] ישן שבשפירא" [ראבי"ה, ח"ב עמ' 256, והשווה אפטוביצר, מבוא, עמ' 280]; או "גמרא ירושלמית משיבתם של גדולי מפרשים" שנודמנה לו למאירי, בית הבחירה, ביצה, עמ' 46). וגם טופס הירוש' של בעל מתנות כהונה שהיה "כתוב על קלף ישן נושן טוב ויפה" אף הוא היה כנראה טופס שלם.

104 ושוב לא דווקא כאפשטיין (מלנה"מ, עמ' 932 הנ"ל); וגם אם ברור לנו שבכתבי היד הקדומים של הירושלמי לא היו משניות (ראה להלן, הע' 208), לא דווקא ר' יחיאל הכניסן, סביר לכאורה להניח שכך הוא מצא כבר באביו (ראה לעיל, הע' 101).

105 וזאת לא רק משום שר' יחיאל אינו מציין זאת במפורש – כפי שאפשר היה לצפות – אלא לכאורה גם משיקולים נוספים: העובדה שהיה זה טופס שלם (לעיל, הע' 103), שכנראה היו בו כבר משניות (לעיל, הע' 104) ונוסחו המשובש היה כבר דומה לנוסח כ"ל (ראה גם לעיל, הע' 66).

106 ראה להלן, עמ' כא ואילך. – סימן לדבר השיבושים המשותפים המרובים לכ"י לידן ולכתבי יד אחרים ולנוסחאות הראשונים, משמע שלפחות אלה קדומים הם וקדמו לר' יחיאל (ראה לעיל, הע' 91).

107 דהיינו ירושלמי ממש ולא 'ספר ירושלמי', מעין הטופס של כ"י דרמשטט-טרייר-מינכן – ראה מש"כ ב'כת"י אשכנזי', עמ' 37 ואילך. טופסי ירושלמי מעובדים כאלה היו קיימים כנראה גם באיטליה, ובייחוד בזמנו ובחוגו של ר' יחיאל, שהושפע מאוד מחוגי חכמי אשכנז (כגון אצל בן

ר' יחיאל עצמו מודיע במפורש ש"הגהתי בו כפי עניות דעתי". כמו כן יש להניח שגם בהעתקה עצמה נפלו שגיאות ושינויים בלתי מכוונים, כדרך כל העתקה. אלא שעלינו לשאול את עצמנו: (א) האם הערכתו של ר' יחיאל את טיב הטופס שממנו הוא מעתיק מוסמכת היא או שמא אין כאן אלא הערכתו של תלמיד חכם הרגיל לסגנון התלמוד הבבלי, שכל סטייה ממנו נחשבת בעיניו כשיבוש;¹⁰⁸ (ב) מה טיב עבודתו של ר' יחיאל כסופר מעתיק – כלומר, באיזו מידה של דייקנות הוא העתיק את שלפניו, ושמא אין לשפוט מן התוצאה על מקורה.¹⁰⁹

כתב יד לידן עצמו, כתב היד המקורי כפי שהוא יצא מידי של ר' יחיאל הסופר, בלי ההגהות המרובות שנוספו בו לאחר זמן, הוא ללא ספק כתב יד משובש – מעידות על כך¹¹⁰ בראש ובראשונה מאות ההשמטות הגדולות והקטנות (ובמיוחד דילוגים מחמת הדומות) המצויות בכתב יד זה על כל צעד ושעל.¹¹¹ חלק גדול מן ההשמטות הללו השלימו כבר המגיהים,¹¹² וחלקן ניתנות עדיין להשלמה על ידי עדי נוסח נוספים,¹¹³ וכדבריו של הגר"ש ליברמן: "בכל כתב-יד נמצאות השלמות לחסרונות שבהוצאות שלפניו".¹¹⁴ בנוסף להשמטות המרובות מרובים מאוד בכתב היד גם קטעים שלמים שלא במקומם¹¹⁵ ושיבושי-סופרים רגילים למיניהם:¹¹⁶ סירוסים, היפוכים, ייתורים, וטעויות העתקה פשוטות ומצויות למכביר.¹¹⁷ יתר על כן,

דורו הצעיר ר"מ רגנטי [כעת מתברר שאפשר שגם ר' יחיאל שלנו הכיר 'ירושלמי' כזה – ראה קבץ על יד טו (להלן, הע' 127), עמ' 161 ועמ' 177, ועצ"ע]. גם נוסח הירוש' שקלים של ר' יחיאל – בלי ההגהות שנוספו בו – נוסח ירושלמי מקורי הוא, נוסח א של שקלים – ראה מש"כ ב'שקלים', עמ' 22 ואילך.

108 כהערכתו של הר"ש ליברמן, המקבל את עדותו של ר' יחיאל "בהסתייגות מרובה מאוד... הסופר לא היה בקי ביותר בלשון הירושלמי... אין פלא שראה את ההעתק שהיה לפניו כמשובש מאד" (מבוא כ"ל, עמ' [3]). – אבל הרי מרובים מאוד השיבושים בכ"ל גם במקומות שאין המדובר ב"לשון הירושלמי".

109 וגם כאן דעתו של ליברמן נחרצת למדי, "דברי הסופר שהגיה בכ"י כפי עניות דעתו טעונים בדיקה חמורה... אנו תמהים ושואלים מה [בכלל] הגיה כאן הסופר" (שם, שם), והוא אכן מסיק ש"רשאים אנו לומר שהסופר לא קלקל ולא טשטש... ובירושלמי היה באמת הנוסח כן. ואם טעה, במקומות מועטים מאד טעה..." (שם, עמ' [4]). וכל זאת בניגוד לדעתו של בעל הדבר עצמו ("הגהתי בו כפי עניות דעתי"), ועל סמך שיקולים כלליים בלבד, כגון: "הסופר ידוע לנו כחסיד וירא שמים" – כאילו אין דרכם של יראי שמים להגיה ולדאוג ל'תיקון' הנוסח הנחשב למשובש בעיניהם – "והוא בוודאי גם לא שינה ממנהגם של מעתיקי הירושלמי שלא לפגוע בקולמוסן בנוסח, וכעדוהו של הרמב"ם... אינו מסתבר כלל שר' יחיאל היה יוצא מן הכלל" (שם, סוף עמ' [2]). – אבל גם אם נניח שהוא לא הגיה הרבה ביוצאיו ובמכוון, אין זה אומר עדיין שהוא אכן הקפיד ודייק בהעתקתו, עד שהיא נאמנה למקורו (ראה להלן, הע' 130).

110 וזאת בנוסף לעדותו המפורשת של הסופר, 'נחתומי' של כתב היד – ראה לעהמן בהקדמתו לרש"ס, סוף ד"ה ועל פי; והשווה ליברמן, מבוא כ"ל, עמ' [3].

111 בד"כ דילוגים פשוטים ע"י הדומות, כגון תענית פ"ב, סה ע"ג: "רבי ינאי ביר' ישמעאל בשם [דבית רבי ינאי... ר' יונה בשם] ר' שמעון ב"ל..." (ולא הושלם גם ע"י המגיהים – ראה להלן, מהדורה זו עמ' 714 ש' 22–23); או מסיבה טכנית אחרת, כגון השמטת הלכה שלמה (יומא פ"ו ה"ה, מג ע"ד [עמ' 591 ש' 21–29]) וכיו"ב (בהשמטות פשוטות וצפופות מעין אלה קורה שגם מה שכבר השלים המגיה, ונמצא בכ"ל וממנו בד"ו, חוזר ונשמט בדפוסים שלאחריו – ראה למשל ר"ה פ"ג סוף ה"ו, נט ע"א [עמ' 676 ש' 1] וראה להלן, הע' 175 – ולחינם התלונן נ' בריל, בהסתמך על מקום זה, על החסרונות מן הירושלמי (Jahrbücher, I (1874), p. 227).

112 במהדורה שלפנינו בולטות השמטות אלו; כל מקום שיש השלמה [נכונה] של המגיהים באותיות פטיט, סימן שלפנינו השמטה בכ"ל המקורי (אבל לא כל ה'השלמות' בכ"ל הן השלמת השמטה – סימן בולט לדבר, ה'השלמות' המרובות במס' שקלים).

113 כגון השמטות בסדר זרעים ובמס' סוטה הניתנות להשלמה ע"י כ"י רומי המשובש, ובמס' נזיקין ע"י כ"י אסקוריאל (להלן, עמ' ל). וכן עשרות רבות של השלמות ע"י קטעי גניזה ושרידי כתבי יד אחרים. – חלק גדול מהשמטות אלו הושלם במהדורה שלפנינו (ראה להלן, הע' 201), אבל בשום אופן אין לסמוך עליהן בלבד. ועדיין נותרו עשרות השמטות ברורות (להבדיל מהוספות) הניתנות להשלמה ע"י מקבילות וע"י מובאות הראשונים – אלה לא ניתנו במהדורה זו בדרך כלל [ראה להלן בהקדמה, עמ' מב].

114 'נזיקין', עמ' כט (והשווה 'שוב לידן', עמ' 107).

115 כך, למשל, כל אותם קטעים שהם 'העתקה מוטעת ממקום אחר' (ליברמן, על הירושלמי, עמ' 20–21 – בחלקם כבר אצל ר"י לוי, ב"ק, עמ' 31 ואחרים), כולם מצויים כבר בכ"ל המקורי ובחלקם גם בקטעי גניזה; וכך גם כמעט כל ה'גופים הזרים' למיניהם שמנה הגר"ש ליברמן שם (עמ' 14 ואילך). ואכן הייתורים המרובים, בין שלא כסדר המשנה ובין שלא במקום כלל, והם כפולים במקום אחר (ליברמן, קיסרין, עמ' 22 – זאת 'העובדא החשובה' שהעיר עליה ליברמן – אפשטיין, לשרידי הירושלמי, עמ' 123 – והוא חוזר עליה בניסוחים שונים, ראה למשל תוסכפ"ש, ביצה, עמ' 948 ולאחרונה תוסכפ"ש, ב"מ, עמ' 196 הע' 16 ונזיקין, עמ' 116 הע' 3 ועוד – השווה הרא"ש רוזנטל, לשונות, עמ' 317 הע' 176) – הם ככל הנראה סבל ירושה מ'עורכים' אחרונים ומנסחים קדומים, ע"י"ש (למשמעות התופעה בכללה, ראה עסיס, 'מקבילות', עמ' 5 ואילך).

116 שיבושי סופרים מינים ממינים שונים, שאת רובם מנה באופן שיטתי הגר"ש ליברמן ב'על הירושלמי', מחקרו הראשון המוקדש לתיקון נוסח הירושלמי. מן הראוי לציין שניסיון ראשון למיון שיטתי של שיבושי הירושלמי מצוי כבר אצל ר"ז פרנקל, מבוא, קלו ע"ב ואילך).

117 ויש לציין שהרבה מאוד משיבושי הירושלמי שהעירו עליהם מפרשים וחוקרים, וכן עשרות השיבושים החמורים שמנה הגר"ש ליברמן בחיבורו 'על הירושלמי' – ייתורים וחסרורים, אשגרות והעתקות יתר, דילוגים מחמת הדומות והשמטות מסיבות אחרות, סירוסים והיפוכים וכל יתר השיבושים למיניהם – רובם ככולם מצויים כבר בכ"ל המקורי, ורק מיעוט קטן מקורו בהגהות המגיהים. כמו כן מעניין לציין שחלק מן השיבושים הללו מתועד כבר אצל הראשונים וכן בקטעי הגניזה (לעיל, הע' 91).

הלשון, ובייחוד הארמית הגלילית המקורית, נשחקה לא מעט כבר בכי"ל המקורי:¹¹⁸ באוצר המילים, בצורות דקדוקיות ומעל לכול בכתב, וכך גם עוותה הטרימינולוגיה הירושלמית הייחודית. כל אלה שיבושים הנופלים בכתבי יד על ידי סופרים רשלנים וחפזים, ובייחוד בטקסטים שאין המעתיקים רגילים בהם. וצדק פרנקל באמרו ששיבושים גסים אלה נגרמו "ע"י מהירות הסופר אשר דילג מתיבה לתיבה הדומה לה או משורה לשורה או כמה שורות ולפעמים גם באותה שורה. והטעיות אלה רבו כמו רבו בכ"י זה".¹¹⁹ אלא שנשאלת כמובן השאלה, באשמתו של מי נגרמו כל השיבושים הללו, באשמתו של הסופר האחרון של כתב היד או באשמת קודמיו?

בהעדר ידיעות על טופסי ירושלמי קדומים ועל סופריהם, היו חוקרים שנטו לתלות את השיבושים כולם בצווארו של ר' יחיאל, סופר כי"ל שלנו,¹²⁰ ולהתעלם מעדותו המפורשת על טיב כתב היד שהוא העתיק ממנו, שהיה זה "ספר משובש ומוטעה הרבה עד מאד". האשמה זו הלכה ונתבססה כביכול במיוחד מאז שצ"פ חיות זיהה את ר' יחיאל שלנו כסופרו של כתב יד פירוש מסכת משקין לר' שלמה בן היתום, סופר ש"לא עשה את מלאכתו באמונה" ו"כי ממנו נכתב הירושלמי בליידן ושהעתקתו בחסרונותיה דומה לזו שבידנו".¹²¹ הערכה שלילית זו על דרכו של ר' יחיאל כסופר נחפז¹²² שלא עשה מלאכתו באמונה גברה משהחלו החוקרים להסיק על העתקתו החפזת מן הקולופונים שבכי"ל עצמו, שמהם עולה לכאורה שר' יחיאל כתב את הירושלמי כולו במהירות בלתי רגילה, והעתיק שני סדרים שלמים במשך ימים מעטים.¹²³ אלא שמתברר שככל הנראה שתי ההנחות הללו גם יחד בטעות יסודן:¹²⁴ כתב יד פירוש משקין שהיה בידי צ"פ חיות איננו בכתב ידו של ר' יחיאל,¹²⁵ ואת מהירות העתקתו של ר' יחיאל בכי"ל אין להסיק כנראה מן הקולופונים.¹²⁶

את ר' יחיאל ב"ר יקותיאל אנו מכירים ממקורות שונים, הן כמחבר הן כסופר מעתיק – מצויים בידינו כמה מחיבוריו במוסר ובהלכה.¹²⁷ וכן כמה העתקות בכתב ידו. הדמות העולה מעדויות אלו היא של תלמיד חכם ירא שמים הכותב את חיבוריו כדי שיהא חלקו עם 'מצדיקי הרבים' – ואין שום סיבה לחשוד בו שעשה מלאכתו רמייה.¹²⁸ הוא השתדל גם לתקן את "ההעתק ההוא", אבל בהעדר טופס אחר לא הייתה לו ברירה אלא להגיה כפי 'עניות דעתו'.¹²⁹ – אלא, כפי שמתברר, הוא לא הצטיין כלל לא בידיעת הארמית הארץ-ישראלית ולא בהבנת הירושלמי, טקסט שהוא זר בדרך כלל לתלמיד חכם מצוי.

118 ראה להלן, עמ' לב ואילך.

119 מבוא, קמב ע"ב, ע"ש – כל דוגמאותיו שם הן השמטות שנשמטו ע"י סופר כי"ל והושלמו על הגיליון ע"י המגיה.

120 כך כבר פרנקל עצמו במאמרו הראשון, כי"ל, עמ' 400.

121 מבוא לפירוש מסכת משקין לר' שלמה בן היתום, ברלין תרע"א, עמ' IX ועמ' XI – ע"ש, וראה גם הע' 1 בעמ' IX שם: "ודרכו זו של מעתיקנו להעתיק בחפזון נודעת לנו ג"כ ע"י העתק הירושלמי שיש מידו באוצר הספרים בליידן".

122 ראה למשל ש"ח קוק, עינים, ב, עמ' 269: "ר' יחיאל היה בעל כתב יפה וברור, אבל היה מהיר ונחפו בעבודתו".

123 ראה לעיל, הע' 70 – וכך למשל הגר"ש ליברמן במבואו להירושלמי כפשוטו, עמ' טו: "ואין להתפלא איפוא על ההשמטות והדילוגים המצויים בו" וראה גם 'הוריות', עמ' 294; והדברים חוזרים אצל אחרים, כגון ע"צ מלמד, פרקי מבוא, עמ' 508: "אין להתפלא אפוא על ריבוי ההשמטות ע"י שיויון-ספיות".

124 זהות הסופר של שני כתבי יד אלה נתקבלה על דעת כל העוסקים בכך, הן לגבי כ"י פירוש ר"ש בן היתום (כגון רמ"ל זק"ש בהקדמתו לפירוש מס' משקין, ירושלים תרצ"ט, עמ' 2) הן בקשר לכ"י ליידין (כגון ש"ח קוק הנ"ל והגר"ש ליברמן, שם).

125 רצ"פ חיות ביסס את זיהויו על ההערה שבגוף כתב היד: "ולי הסופר יחיאל ביר' יקות' נראה" (שם, סוף עמ' X) – אבל הרי זו תופעה רגילה למדי, שהערותיהם של סופרים ת"ח מועתקות יחד עם החיבור המקורי – והדבר מוכר לנו גם אצל ר' יחיאל עצמו (הוא נוהג בהערות מעין אלו גם בחיבוריו שלו, כגון "ונראה לי הכותב" וכיו"ב). – ראה גם מש"כ בליידן, עמ' 219 סוף הע' 54.

כתב היד של פירוש ר' שלמה בן היתום מצוי היום בספריית הסמינר בניו יורק (מספרו 840 Rab.). בדיקת כתב היד מגלה שאין הוא בכתב ידו של ר' יחיאל שלנו (גב' ת' לייטר, העוסקת בחקר כתיבתו של ר' יחיאל, מאשרת את דבריי – תודתי לה גם כאן).

126 כבר ראינו (לעיל, הע' 80) שהקולופון של זרעים ומועד נכתב בשלב מאוחר יותר, ולא בזמן סיום העתקת החלק הראשון – וממילא אין לדעת באיזה שלב נכתב קולופון זה (לעיל, הע' 70).

127 מלבד ספר מעלות המידות הפופולרי, היה כנראה ר' יחיאל שלנו מחברו של 'ספר תניא רבתי' (ראה פיינטוך, מסורות, עמ' 65 ואילך); וכן חיבור חיבור בהלכות שחיטה (שם, עמ' 77 ואילך); כעת נדפס חיבור הלכתי נוסף שלו, ראה י' תא-שמע, 'ספר הלכות איטלקי קדמון לר' יחיאל ב"ר יקותיאל', קבץ על יד טו (תשס"א) עמ' 145 ואילך. כל אלה מלמדים על כך שר' יחיאל היה ת"ח המצוי במקורות חז"ל ובספרות הרבנית. נשתמרו בידינו גם כמה מפיטוי של ר' יחיאל, ראה דוידסון, אוצר השירה והפיטוי, עמ' 409 (וראה לעיל, הע' 67).

128 ר' יחיאל ב"ר יקותיאל, הת"ח הצנוע לקה בשניים, הן כמחבר הן כסופר – החשידוהו כמחבר בגנבה ספרותית, ככל הנראה ללא עוול בכפו (ראה פיינטוך, מסורות, עמ' 65 ואילך), והוציאו עליו לעז כסופר העושה מלאכתו רמייה, ללא יסוד של ממש.

129 הגהותיו, הלא מרובות, של הסופר ("נער יכתבן" – פרנקל, מבוא, קמג ע"א) מצויות לכל אורך ארבעת סדרי הירושלמי, בין השורות ועל הגיליון. בד"כ הגהות תוך כדי העתקה, תיקון העתקתו השגויה מתוך כתב היד שלפניו, ולעתים רחוקות גם הצעות של נוסח אלטרנטיבי בציון מפורש: "נ"ל", "נ"א" וגם "ס"א" – הגהות אלו מקורן ככל הנראה במקבילות שבירוש', לעתים גם מן הבבלי ומעט ממובאות הראשונים (בעיקר ספר הערוך), ופה ושם כנראה גם 'כפי עניות דעתו' – אבל כמדומני שבשום מקום אין ראייה לסתור את הצהרתו על 'ספר משובש' אחד בלבד שעמד לרשותו, ולא היו לו כתבי יד נוספים להגהותיו (ראה מש"כ ב'שקלים', עמ' 62 הע' 159 והספרות הרשומה שם; וכעת גם הרא"ש רוזנטל, נזיקין, מבוא, עמ' כח הע' 62; וב' אליצור, הוריות עמ' 10, 11 והע' 48 שם).

ידוע לנו שר' יחיאל לא היה סופר דייקן במיוחד, הוא לא הקפיד להעתיק את הטקסט בדיוק כפי שהוא מצא אותו לפניו בעותק שממנו הוא העתיק – כך במיוחד בצורות לשוניות בלתי מוכרות לו, ובייחוד בהעתקה מכתב יד שהוא עצמו חושב אותו ליספר משובש.¹³⁰ הוא אינו מקפיד שלא להמיר בשטף ההעתקה לשונות וצורות כתיב ארץ-ישראליות מובהקות, במורגלות אצל תלמיד חכם המצוי אצל הבבלי.¹³¹ הוא אפילו אינו נמנע מלהחליף מושגים הנראים לו להיות זהים.¹³² מצאנו גם שהוא (ולא קודמו) משמיט קטע שלם על ידי דילוג הדומות,¹³³ ולעתים קרובות הוא עצמו משלים את שהשמיט בשטף העתקתו.¹³⁴ מכל זה היה נראה שכתב היד שממנו הוא העתיק, למרות שיבושיו המרובים, היה לפעמים קרוב יותר לנוסח הירושלמי המקורי ממה שמצוי לפנינו בכ"ל.

אנו מוצאים גם שר' יחיאל מעתיק בשתיקה שיבושים זועקים לשמים, מבלי להעיר דבר.¹³⁵ ואתה עומד ותוהה, כיצד זה ייתכן שתלמיד חכם, ולו רק יודע ספר, יעבור בשתיקה על טעויות גסות בלי אומר ודברים. עובדה תמוהה זו ניתנת לכאורה להתפרש דבר והיפוכו, היא נדרשת לגנאי כשם שהיא נדרשת לשבח: אפשר שמדובר באמת בסופר רשלן, העושה מלאכתו ברשלנות, טועה טעויות גסות ואינו חש כלל לתקן; וייתכן שאין זה אלא סימן לסופר זהיר ש"לא העיז להכניס" תיקונים בטקסט שאין הוא רגיל בו.¹³⁶ על כל פנים, גם אם אין אנו יודעים את חלקו של ר' יחיאל בשיבושי הירושלמי, אין ספק שגם הוא שותף בשחיקת נוסחו – אבל מכאן ועד להאשמה הכוללת ש"לא עשה מלאכתו באמונה" רחוקה הדרך. ובוודאי שאין לתלות את כל השיבושים המרובים שבכ"ל המקורי בר' יחיאל הסופר, ולא באותו 'ספר משובש' שממנו הוא העתיק. סביר להניח, שלמרות טעויותיו 'הסופר לא קלקל ולא טשטש את פני נוסח הירושלמי... ולא הפסדנו הרבה בהגהותיו'.¹³⁷ כעבור זמן נתמלא כתב ידו היפה והנקי של ר' יחיאל הסופר,¹³⁸ כ"ל לידן המקורי, הגהות ותיקונים מרובים, ששיפרו

לאמתו של דבר, לא ברור לי כלל מה, אם בכלל, הגיה הסופר בנוסח הירוש' מבלי להעיר עליו, והרי ראינו (לעיל, הע' 125), שדרכו של ר' יחיאל להעיר על הגהותיו במפורש ('לי הסופר נראה' וכיו"ב); ראה גם הגר"ש ליברמן, מבוא כ"ל, עמ' 3; והלכות הירושלמי, עמ' לו והע' 92 שם. – ואינני יודע על סמך מה החליט פרופ' אפשטיין שהסופר 'הגיה הרבה מדעתו' (לעיל, הע' 97 [עכ"פ במקרה הנידון שם, אין דבריו נראים, וראה גם מוסקוביץ, כפלי גרסה, עמ' 195] – ולא מן הנמנע, לפחות בחלק מהגהותיו-הערותיו, שכן מצא כבר בכ"ל שממנו העתיק) [ההערה בכתב ידו של הסופר (שנמחקה ע"י המגיה) ל"הכשר שבגוים הרוג" שבסוף מס' קידושין: "בשעת מלחמה הרוג הכי איתה במס' סופרים", ככל הנראה אינה בבחינת הגהה, אלא הערה אפולוגטית (ראה עוד להלן, הע' 239)].

130 עובדה זו עולה מהשוואת העתקתו הכפולה של ר' יחיאל, של שני דפים מאותו טקסט עצמו – השוואה מדוקדקת שערכו צ' פיינטוך (מסורות, עמ' 55–56), וב' אליצור (דף אבוד, עמ' 666–668); והשוואה רא"ש רוזנטל, נזיקין, מבוא, עמ' יח, 'שינויים קלים' בכ"ל 'משובח' של סופר דייקן – ע"ש, ב"מ, עמ' 73–74).

131 הוא נוטה להמיר יוסה ביוסי, זעורה בזעירא; מוסיף תוארי רבנות לשמות (ר' הונא ב"ח [ראה אפשטיין, מדקדוקי ירושלמי, עמ' 44]); משנה צורות ארץ-ישראליות מובהקות: משגחין, לון, גודפנין, דת [דאת] וכיו"ב – הכול כהרגלו מן הבבלי. על מידת רגישותו של ר' יחיאל לסגנונות הירושלמי יעידו הערותיו, כגון למונח 'כתי פשיטא לך' שביבמות פ"ג [עמ' 892 שו' 14] הוא מעיר על הגיליון: "פי' כמו אכתי"!

132 מחליף 'לעתידי לבוא' ב'לעולם הבא', ראה פיינטוך, שם, מס' 29.

133 'אמרו לו [...] אמרו לו', ראה פיינטוך, שם, מס' 45.

134 וכאמור (לעיל, הע' 103) ככל הנראה לא היה לו כ"ל אחר להגהה. אבל אין אנו יודעים כמה מהשמטותיו הוא השלים וכמה הוא השאיר; ובהשמטות שלא הושלמו על ידו אין לדעת מה שלו ומה של קודמיו (ראה לעיל, הע' 101).

135 אין קץ לשיבושים שבהעתקתו של ר' יחיאל (בחלקם לא תוקנו גם ע"י המגיהים שבאו אחריו) – אין טעם למנותם, ואציין כאן רק אחדים לדוגמה בעלמא: "הכל כשרין לכתוב את הגט חוץ מחרש שוטה וקטן" (תרומות רפ"א, מ ע"א [עמ' 217 שו' 19]), אע"פ שגם ממהלך הסוגיה שם ברור שצ"ל כנוסח המשנה בגיטין פ"ב "אפילו חש"ו"; "אני אין לי אלא משנה" במקום 'משבה' (יבמות פ"ח, ט ע"ג [עמ' 870 שו' 12] – ליברמן, על הירושלמי, עמ' 7); "שלח שאול לאילין חכימא דמתניתא" (! – סנהדרין פ"י, כט ע"א [עמ' 1323 שו' 35] ולא הוגה וכך נדפס, במקום 'דמניתה', ראה במד"ר ד, כ); וכך גם בכתיבים ארץ-ישראליים מובהקים שלא הובנו, והעתיקו משפטים חסרי כל משמעות, כגון "שמע ר' מימר מן מי יכול להון" (עירובין סוף פ"ג, כא ע"ג [עמ' 470 שו' 6]), ולא הוגה וכך נדפס עד לדפוסים האחרונים (ליברמן, על הירושלמי, עמ' 8; כך גם שערי תורת א"י שם; וראה אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 751; והשוואה פרנקל, מבוא, קמז ע"א), וכיו"ב עוד הרבה (לתופעה דומה אצל סופר מעתיק ירושלמי, ת"ח שאנו מכירים אותו [ר' יוסף ראש הסדר], ראה מש"כ ב'פרקי ירושלמי', עמ' 246 הע' 151) [אלא שיש לנהוג זהירות בהסקת מסקנות מעין אלו, ראה למשל סנהדרין סוף פ"ב: "אין יושבין על ניסלו" (כ סע"ג [עמ' 1279 שו' 14]), ובדפ"ח הגיהו, ולכאורה בצדק, "כסאו", כפי שהוא עצמו העתיק במשנה שם – אבל ראה תוספ' שם, פ"ד ה"ב בכ"ע, וכנראה המובאה בירוש' ברייתא היא, ע"ש – וראה מילוניו של קרויס, S. Krauss, Griechische und Lateinische Lehnwörter, II, Berlin 1899, עמ' 362; ואפשר שזו מלמדת דווקא על זהירותו של הסופר ש"לא העיז" לתקן – ועצ"ע].

136 כדבריו של הגר"ש ליברמן, מבוא כ"ל, עמ' 3. – ובאמת היה נראה לי כלישנא בתרא זו, ע"ש [ראה לעיל, סוף ההערה הקודמת והשוואה הרא"ש רוזנטל, לשונות, עמ' 317 הע' 176].

וגם כאן משתדל ליברמן (כדרכו, לעיל, הע' 98 ולהלן, הע' 148) בכל כוחו ללמד זכות על ר' יחיאל: "ושמא חשב רבינו לעבור על הכת"י ולהגיה אותו, אלא שנטרפה לו השעה"! (הוריות, עמ' 294).

137 ליברמן, שם, עמ' 4.

138 ראה לעיל, עמ' טז והע' 73 שם.

מאוד את נוסחו המשובש של כתב היד. מבין שלושת השותפים לעיצוב נוסח הירושלמי בכ"י לידן – אביו של כ"ל, העתקתו של ר' יחיאל וטיפולם של המגיהים – רק אצל השותף האחרון אנו יודעים את חלקו ואת דרכו בתיקוני הנוסח ושיבושיו. בעוד שאצל שני השותפים הראשונים אין אנו יכולים לדעת מה הם ירשו מקודמיהם ומה 'תרומתם' שלהם בקביעת הנוסח, הרי אצל המגיהים גלוי לנוגד עינינו מה תיקנו וכיצד תיקנו. כאן אנו יודעים בדיוק מה נחשב בעיניהם טעון תיקון בנוסחו של כ"ל המקורי ומה עשו הם לשיפורו. כאן אנו יכולים גם לנסות ולברר על פי מה פעלו – על יסוד כתבי יד נוספים, ממקורות אחרים¹³⁹ או על פי סברתם בלבד. ולכן, אין זה פלא שרוב החוקרים שעסקו בתיקון נוסח הירושלמי טיפלו בעיקר במעשיהם של המגיהים;¹⁴⁰ כאן היה להם מקום עמידה של ממש לבירור מעשיהם.

ההגהות המרובות שבכ"ל הן מעשה ידיהם של חכמים שונים,¹⁴¹ מגיהים שכולם תרמו לשיפור נוסח הירושלמי. הם השלימו מאות השמטות שהיו בכתב היד המקורי ותיקנו שיבושים מרובים שהיו בו. ההגהות העיקריות נעשו באופן ברור לצורך התקנת כתב היד לקראת הדפסתו בוונציה בשנת רפ"ג.¹⁴² הגהות אלו (א של אפשטיין), שהן הרוב המכריע באופן בולט בכתב היד, נעשו על ידי 'מגיה העותק' בצורה שתהא בולטת וברורה, כדי להבליט את כוונת ההגהה לסדר הדפוס.¹⁴³ הוא הבליט גם את הגהותיו העדינות של הסופר עצמו וטיפל גם בשאר ההגהות.¹⁴⁴ זהותם האישית של המגיהים השונים אינה ברורה לחלוטין,¹⁴⁵ אבל הם כולם פעלו לשם אותה מטרה ו"נקטו בשיטה אחת"¹⁴⁶ – ולכאורה גם באותו זמן ובאותו מקום

139 כגון מקבילות או ראשונים וכיו"ב.

140 ראה גם לעיל, הע' 97.

141 ראה לעיל, הע' 75.

142 ראה לעיל, הע' 7. ההגהות כולן (ראה להלן, הע' 144) נעשו כנראה במשך כשנה ועוד – בין סוף רפ"א לראשית רפ"ג?, ראה ליברמן, הוריות, עמ' 295 ועמ' 286.

143 למקצת דרכיו של המגיה (א), ראה מש"כ ב'שקלים', עמ' 58 ואילך.

144 ברישומים המרובים שנוספו בכתב היד, ניתן להבחין, מלבד הגהותיו של הסופר ר' יחיאל, לפחות בשלוש ידיים שונות (ראה לעיל, הע' 75, 77) – הם נבדלים זה מזה בכתב, בדרך הציון וכן בצבע הדיו (שאותו ניתן לקבוע רק בבדיקת כתב היד גופו). ישנן כתיבות בכתב איטלקי קטן ויפה (ד אצל אפשטיין), בכתב ספרדי (גם כותרות הדפים – כנראה ג אצל אפשטיין), ומעל כולן כתב אשכנזי מובהק באותיות גדולות ובהגהות גסות ומובלטות לצורך ההדפסה (א של אפשטיין – ראה להלן, הע' 145). סדרן של ההגהות השונות לא תמיד ברור – בד"כ המגיה העיקרי (א) הוא הקובע, הוא מגיה ומבליט לא רק את כתב היד המקורי ואת הגהותיו של הסופר עצמו אלא גם את ההגהות האחרות, אבל לפעמים היה נראה לכאורה שהסדר הוא הפוך. עכ"פ נדמה לכאורה שכל ההגהות והרישומים נעשו בוונציה לקראת ההדפסה, כאשר בהתקנת כתב היד השתתפו חכמים אחדים, שהתקינו את כתב היד המשובש והגהותיו ('מגיה העותק') ודאגו להדפסה בדוקה ('מגיה הדפוס'); הם עבדו כנראה יחד, זה אחרי זה על יד זה – ראה למשל כלאים פ"ב במשנה (דף 63 בכתב היד, עמ' 127 בצילום): מגיה העותק בעל הכתב האשכנזי (א) הגיה בין השורות בצורה בלתי ברורה 'אבל'; בא המגיה בעל הכתב הספרדי ומעיר: "לא יכולנו להבין המלה הזאת בחסדך תפתר לנו", וחזר הראשון והבהיר על הגיליון באותיות גדולות וברורות: 'אבל'. וראה גם נזיר סוף פ"ז, נו ע"ד (עמ' 1128 שו' 46) [דף 145 בכתב היד, עמ' 270 בצילום] הגהה ולידה חתימה 'יעקב'. לכאורה היה נראה שבמשך כל השנים שבין כתיבת כתב היד ועד לקראת הדפסתו לא נעשו בו שינויים ותיקונים כלל (מלבד אולי מעט ההגהות באותיות איטלקיות זעירות – ד של אפשטיין). משמע, שלהגהות כולן אותם מקורות, ובמידה שמקורן בכתבי יד, מדובר באותם כתבי יד עצמם. – אלא שכל עניין ההגהות לפרטיהן, האבחנה ביניהן וקביעת סדרן טעון עוד בירור יסודי (ברצוני לחזור ולהודות לד"ר מ' גלצר שטרך עמי בהתלבטויותיי בנושא זה).

145 לברכת היה הראשון שהצביע על יעקב בן חיים? אדוניוהו כמשתתף פעיל בהדפסת הירושלמי בוונציה (לעיל, הע' 34), ושילר-סינשי (לעיל, הע' 35) אף גילה את חתימתו בגוף כתב היד (שבעות פ"ה – דף 268א) וראה בו שותף מרכזי בהדפסת הירושלמי. אלא שמשום מה זיהו אותו עם המגיה העיקרי של כתב היד (א של אפשטיין); כך קבע גם הגר"ש ליברמן בכמה וכמה מחיבוריו (ראה כבר תוספת ראשונים, ד, ירושלים תרצ"ט, עמ' טז; שוב לידן, עמ' 107 ולבסוף מבוא כ"ל, עמ' 4), הוא אף יצא בשצף קצף ב'כתב אשמה' חריף נגד "אותו האיש" ש"סופו הוכיח על תחילתו" על שעשה "מלאכתו רמייה" בהגהת הירושלמי – והדברים נתקבלו כעובדה ברורה (ראה למשל הרא"ש רוזנטל, נזיקין, מבוא, עמ' טז; משנה זרעים, א, ירושלים תשל"ב, מבוא, עמ' 72 ועוד). אלא שהנחה מקובלת זו קשה לקבלה מכמה טעמים: הגהות העיקריות בירוש' כ"ל (א) כותבות בכתב אשכנזי מובהק (כך כבר שילר-סינשי, עמ' 14, וראה גם אפשטיין, אמוראים, עמ' 371; בקר, גלוסות, עמ' 146, וראה מה שרשמתי ב'שקלים', עמ' 58 הע' 142), ואילו 'אדוניוהו היה ספרדי, בעל כתב ספרדי מובהק (כך גם חתימתו הנ"ל, ראה גם שילר-סינשי הנ"ל, וראה 'פנקובר, DBI (1999), p. 558 [עובדת היות 'אדוניוהו ספרדי מתאשרת כעת גם ע"י הרישום בערבית יהודית בכתב ידו על גיליון כ"ל, ראה להלן בהקדמת ד"ר אליצור, הע' 49]; שנית, 'אדוניוהו מוכר לנו כמי ששימש אצל בומברג 'מגיה הדפוס' ולא 'מגיה העותק' (ראה רנ"ג רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, ירושלים תשי"ב, מהד' הברמן, עמ' יד בהערה, ועי"ש עמ' מב בהערה; וראה גם ליברמן, תוספת ראשונים הנ"ל, עמ' 142 והשווה ליברמן, הוריות, סוף הע' 4), מגיה העותק היה בד"כ החכם המפורסם בזמנו ר' דוד פיצק"טון. ואפשר אולי שכך היה גם בהדפסת הירושלמי, הגהת 'העותק' נעשתה בעיקרה ע"י ר' דוד פיצק"טון האשכנזי (ראה ש"י פרידמן, אסופות ז (תשנ"ג), עמ' ט ואילך והע' 27 שם) או ע"י ר' חייא מאיר שטיפל ג"כ בהדפסות בומברג, ואולי מישוהו אחר, ואילו 'אדוניוהו הספרדי היה מגיה הדפוס, שפה ושם השאיר כנראה גם הוא את הערותיו בכתב היד (ואולי גם זו שבמשנת כלאים פ"ב הנ"ל בהערה הקודמת. הכנת כתב היד והגהת הדפסתו היו תהליך משולב, שמומחים שונים השתתפו בו, וספק אם ניתן להבחין ביניהם – ראה Ph. Gaskel, A New Introduction to Bibliography, Oxford 1972, pp. 40 ff. & pp. 336 ff. ואם אמנם כך, אין שום סיבה להאשים דווקא את 'אדוניוהו בהגהת המרושלת – ראה להלן, הע' 148.

146 ליברמן, שוב לידן, עמ' 108 הע' 13.

ועל פי אותם המקורות.¹⁴⁷ על כל פנים, במה שנוגע למגיה העיקרי, 'מגיה העותק' (א – 'המגיה' סתם), הוא תרם רבות לתיקון נוסח הירושלמי שבכ"י לידן המקורי, וגם אם שיבש לא מעט, ספק אם הוא ראוי לכתב אשמה.¹⁴⁸ אין ספק שהמגיהים גם שיבשו לא מעט, הם היו אמנם תלמידי חכמים המצויים אצל הבבלי, אבל זרים למדי ללשונו של הירושלמי, לסגנונו, למונחיו ולמהלך דיוניו.¹⁴⁹ הרבה מההגהות נעשו על סמך כתבי יד אחרים,¹⁵⁰ מהם השלימו ועל פיהם תיקנו, אבל הם הגיהו כנראה גם משיקול הדעת ועל פי הרגלם בבבלי.¹⁵¹ הם לא תמיד הרגישו בהשמטות ולא תמיד עמדו על שיבושי הירושלמי, ולכן הותירו חסרונות ושיבושים מרובים, וגם במקום שהיה בידם לתקן.¹⁵² את השלמותיהם לא תמיד

147 ראה לעיל, הע' 144.

148 ליברמן, הוריות, עמ' 283 ואילך. – השם המקורי של המאמר: "כתב אשמה נגד מגיה הירושלמי חיים אדוניהו?" (ראה מש"כ ב'שקלים', עמ' 59 הע' 147).

על כל פנים, 'כתב האשמה' נגד יעקב בן אדוניהו, ש'סופו הוכיח על תחילתו', המבוסס על הגהותיו במס' הוריות, הלך לו מכל הסיבות כולן: הגהות המגיה העיקרי (א של אפטיין) בירושלמי אינן כלל מעשה ידיו של 'אותו האיש' (לעיל, הע' 145); ואילו ההגהות במס' הוריות הן ברובן של הסופר עצמו ולא של המגיה; וגם ההגהות האחרות לא עפ"י דפוס הבבלי נעשו (ראה ב' אליצור, הוריות, עמ' 1 ואילך, ומש"כ ב'שקלים', הע' 147).

מן הראוי לציין שהגר"ש ליברמן, המרבה לשבח את כ"ל המקורי ואת סופרו ר' יחיאל (ראה לעיל, הע' 98), מטיל את אשמת שיבושו של הירושלמי בעיקר על כתפיו של המגיה ('אותו האיש' כביכול). כך כבר בראשית דרכו מאז עבד לראשונה עם כ"ל (ראה לעיל, הע' 46), כגון "המגיה מחק מה שלא הבין", "המגיה הוסיף", "המגיה מחק" ו"שיבש את כל העניין" (הירושלמי כפשוטו, עמ' טז-יט, ע"ש); "בעניין נוסח הירושלמי לא מפי בר חיים אנו חיים" ו"שפע נוסחאות משוכחות מאירות עינים שבגוף כ"ל שקולקלו ע"י 'תיקוני' המגיה"; "והמגיה קלקל את כל הסוגיא כאן בתקוניו" (שוב לידן, עמ' 107-109); "על המגיה של כ"ל לידן אין לסמוך הרבה" (תוסכפ"ש, פאה, ראש עמ' 160); "ולא מפי אותו חיים אנו חיים" (שם, יום טוב, עמ' 958 הע' 35); דרך 'כתב האשמה' ב'הוריות', כגון "שמה עשה המגיה, שסופו הוכיח על תחילתו, את מלאכתו רמיה" (עמ' 285) וכיו"ב עוד, ע"ש, ועד לסיכומו במבוא כ"ל: "עשה מלאכתו רמיה עד להפליא... קלקל הרבה את נוסח כ"ל בהגהותיו" ו"המגיה הוא האחראי לקלקול הנוסח" ו"הוא שקלקל וטשטש" (עמ' 4-5 והע' 9 שם).

אבל גם אם אין המדובר ב'כתב אשמה' ממש, לא על בן אדוניהו ולא בגלל מס' הוריות, נראה ברור שעבודת המגיה נעשתה ברשלנות, שהרי לא תמיד תיקן את שיכול היה לתקן, וראה להלן, הע' 152.

לעומת זה הרי"ן אפטיין מחלק בצורה מאוזנת יותר את אשמת שיבושו של הירושלמי בין השותפים השונים (ראה לעיל, הע' 97), וגם המגיה נוטל את חלקו, כגון: "הרבה מתיקוניו הם תיקונים-שיבושים וטעויות... שלא תמיד השלימם במקום הנכון ולא תמיד השלים את כל החסרון, ועל הוספתו שלא תמיד הן נכונות" (מדקדוקי ירושלמי, עמ' 257), ותו לא.

149 ראה להלן, עמ' לב.

150 לפי דברי המדפיסים, עמדו לרשותם לצורך הגהת הירושלמי, בנוסף לכ"ל, "תלת טפוסין אחרנין" (סוף נידה), ובסך הכול היו בידיהם "ארבעה העתקות ישנות" (סוף שבת). שניים מארבעת טפסים אלה מצויים בידינו: כ"ל שעל פיו הדפיסו, וכ"י רומי (סדר זרעים ומס' סוטה) שעל פיו הגיהו (ראה לעיל, הע' 20). עכ"פ עצם העובדה שכ"י רומי המשובש להפליא הוא ששימש להם מקור להגהת כ"ל מלמד משהו על האמצעים המצומצמים שעמדו לרשותם. לא מן הנמנע שכ"י זה הכיל בזמנו יותר, ואפשר אולי שעל פיו הגיהו גם במסכתות אחרות. ואילו באשר לשני הטפסים הנוספים, אין אנו יודעים האם הכילו את הירושלמי כולו (?) – ראה לעיל, הע' 103) או רק חלקים ממנו (ראה מש"כ ב'שקלים', שם; ואליצור, הוריות, עמ' 10 הע' 49). ואע"פ שבד"כ הם הגיהו כנראה בכל מסכת מטופס אחד בלבד, נראה ודאי שברוב מסכתות הירושלמי היה להם טופס כלשהו שעל פיו הגיהו (השווה 'שקלים', שם ועמ' 59 הע' 143, ועצ"ע). נראה שבסדר זרעים נעזרו גם בנוסח הר"ש משנן להגהת כ"ל – ראה בקר, גלוסות, עמ' 150 ואילך [וראה גם להלן בהקדמה, הע' 43]. עכ"פ, גם אם לא כל נוסח הירוש' מבוסס על "ארבע נוסחאות מדויקות", טיב ההגהות ומקורותיהן – על סמך כתבי יד, מקבילות, ראשונים או מסבא – טעון בדיקה בכל מסכת בפני עצמה. מכל מקום, נראה לכאורה ש"כל זמן שאין ראיה הפוכה, אין לראות בגירסת ד"ו (=כ"ל) אלא עד-נוסח אחד בלבד" (שקלים, עמ' 66 הע' 167 וראה גם מש"כ ב'ליידן', עמ' 205 הע' 1).

151 ראה להלן, עמ' לג. – אבל עם כל הרגלו של המגיה בבבלי, הוא מגלה בורות במשניות טהרות, ראה חגיגה סוף פ"ב, עח ע"ג [עמ' 792 שו" 10]: "אפילו מובל אפילו כפות" (טהרות פ"ז מ"ה) הוא 'מתקן' ל'אפילו מאכל ואפילו כסות'! וראה גם להלן, הע' 159 (משנת זבים).

152 השלמות ותיקונים נוספים שאפשר היה להשלים מכ"י שעל פיו הגיהו (לעיל, הע' 150) ולא השלימו ולא תיקנו, כגון קטעים שלמים שנשמטו באופן ברור ע"י הדומות ואפשר היה בקלות להשלים: ברכות פ"ח, יב ע"ג [עמ' 64 שו" 48-49] – "... עונין אחריו אמן [...] אין עונין אחריו אמן"; פאה פ"ו, יט סע"ג [עמ' 103 שו" 39-40] – "... יכול לפשוט ידך וליטלו [...] יכול לפשוט ידך וליטלו"; דמאי פ"ב, כב ע"ד [עמ' 122 שו" 23-24] – "יש [ע"י אחרות...] אילו ע"י אחרות...", ע"ש; תרומות פ"א, מח רע"ב [עמ' 261 שו" 19-20] – "... מבית אבי אמו כהן [...] מבית אבי אמו כהן"; סוטה פ"ב, יז ע"ד [עמ' 913 שו" 37-38] – "... משהביאה שתי שערות [...] משהביאה שתי שערות"; שם פ"ה, כ ע"ב [עמ' 928 שו" 19-20] – "... כשרץ לטמא אוכלין [...] כשרץ לטמא אוכלין" – וכיו"ב השמטות גדולות וקטנות יותר. וכן שיבושים בולטים שעם קצת תשומת לב ניתן היה לתקנם בקלות מכ"י, כגון: ברכות פ"ז, יא סע"א [עמ' 56 שו" 11] – "ר' יצחק ור' נתן [ר' יצחק] אמר"; כלאים ראש פ"א, כו ע"ד [עמ' 145 שו" 20] – "להביא {קרנים} <קוצין> ממקום למקום"; סוטה פ"ב, יח ע"א [עמ' 915 שו" 36] – "יכול מן {המזבח} <המונח> לקופה"; וכיו"ב עוד הרבה, ראה ליברמן, על הירושלמי, עמ' 53 ואילך, ובמהדורה שלפנינו כל ההוספות שצוינו באות

הוסיפו במקום הנכון, ולעתים לא השלימו די הצורך.¹⁵³ לא כל 'השלמותיהם' הן השלמת השמטות אמיתיות; לעתים 'השלימו' קטעים שלמים שרק בטעות חשבו שהם חסרונות, וההוספות משבשות למעשה את הנוסח המקורי.¹⁵⁴ השלמות אחרות לא מעטות אינן כלל מילוי חסרונות של ממש אלא השלמת סוגיות מקבילות שנתקצרו ב'גר"ש' וכיו"ב,¹⁵⁵ אבל גם כאן גרמו הגהותיהם לעתים לאי-הבנות.¹⁵⁶ המגיהים לא רק שדילגו על השמטות ולא רק שלא תיקנו הרבה משיבושי כ"ל המקורי, הם גם שיבשו בפועל והגיהו נוסחאות ארץ-ישראליות מקוריות טובות שבכתב היד והמירון בטעויות.¹⁵⁷ גם בהגהות על פי כתבי יד, מעדיף לפעמים המגיה נוסחאות משובשות על פני נוסח ארץ-ישראלי מקורי שבכ"ל.¹⁵⁸ לעתים ההגהות הן הגהות מכניות גרידא, ורק בגלל חוסר הבנת הנוסח המקורי שיבשו את הטקסט.¹⁵⁹ מרובים במיוחד השיבושים בלשון הירושלמי, בסגנונו, במונחיו ובכתיבו הייחודי.¹⁶⁰ ההגהות מתמעטות מסדר לסדר: בתחילה הרבה והן הולכות ופוחות

- ר"ש תחתית בכתב רש"י. הוא גם אינו מתקן שיבושים גלויים בכ"ל שבכ"ר הם לנכון, ואפילו בנוסח משנה מצוטטת בתרומות ראש פ"א, מ ע"א [עמ' 217 שו' 19] – "חורף מחרש שוטה וקטן" (ראה לעיל, הע' 135). וכך גם במס' שקלים, תיקונים פשוטים שאפשר היה לעשות עפ"י דפוס הבבלי שהשלימו ותיקנו על פיו, אבל לא הכול – ראה מש"כ ב'שקלים', עמ' 65 הע' 167 אות ג. ועל אחת כמה וכמה במסכתות האחרונות שההגהות בהן הולכות ומתמעטות (ראה להלן) – על מס' נזיקין ראה מש"כ ב'נזיקין', הע' 20.
- 153 כגון ברכות פ"ח, יב רע"ב [עמ' 62 שו' 3], ראה אפשטיין, אמוראים, עמ' 367; ושם סע"ב [עמ' 63 שו' 25–26], ראה אפשטיין, שם, עמ' 368; וראה ב"ב פ"ג, יד ע"ב [עמ' 1246 שו' 5–8]: שורה שלמה החוזרת שלוש פעמים ("לא אמרו אלא... מעכבר"), הסופר השמיט שני קטעים, המגיה השלים – אבל רק אחד מהם (ליברמן, נזיקין, עמ' לד) וכיו"ב עוד.
- 154 כגון 'השלמותיו' המרובות במס' שקלים מנוסח ב, הנוסח 'הבבלי' של ירוש' שקלים (ראה מש"כ ב'שקלים', עמ' 22 ואילך) – עובדה המלמדת כמאה עדים על חוסר רגישותו לסגנון הירושלמי ולשונו (ראה שם, עמ' 65 הע' 167 – אבל אם אין המגיה י' אדוניהו [לעיל, הע' 145] אין שום צורך ליישבו עם הצהרתו, ראה שם, סי' א). כך בגדולות וכך גם בקטנות, כגון חוסר רגישותו ללשונות 'בבליים' מובהקים המצויים בכ"ל המקורי ולא עולה על דעתו לתקנם.
- 155 בלמעלה מתריסר מקומות השלים המגיה על הגיליון סוגיות שנתקטעו במפורש ע"י גר"ש ומחק את ציון הגר"ש – ראה פרנקל, מבוא, קמב ע"א; אפשטיין, לשרידי הירושלמי, עמ' 123 הע' 3 ועוד. אבל בכשישה מקומות לא השלים, ונותר הגר"ש בכתב היד וממנו בד"ו – וכבר מנה אותם פרנקל, שם, לו סע"א, והשלים ר"י לוי, ב"ק, עמ' 14 סוף הע' 2; וראה אפשטיין, אמוראים, עמ' 324, ועמ' 496 הע' 10. – כל אלו סוגיות מקבילות המצויות בלאו הכי בכ"ל עצמו גם במקום אחר (לסוגיה היחידה שמקבילתה לא נמצאת לפנינו, מכות סוף פ"ב, ליברמן, תיקוני ירושלמי, ו, עמ' 109 – ראה מש"כ ב'פרקי ירושלמי', עמ' 265 הע' 261).
- 156 כאשר משום מה מחק את הציון גר"ש ולא השלים את המקבילה, ונותרו רק מילות הפתיחה והסיום, שהן כשלעצמן חסרות כל מובן – כגון זו הארוכה והמפורסמת שבפסחים ראש פ"ה, לא ע"ד [עמ' 522 שו' 40–41], ליברמן, על הירושלמי, עמ' 22; ואפשטיין, אמוראים, עמ' 325. המגיה כאן לא טעה, הוא פשוט לא השלים – אם משום שלא מצא בכ"ל אחר את השלמתו (ראה אפשטיין, לשרידי הירושלמי, עמ' 123) או שהשלים על דף נפרד שלא נמצא בשעת ההדפסה (טעויות מעין אלו מצויות גם בכ"ל המקורי – מילות פתיחה ומילות סיום, בלי ציון גר"ש – כגון שבועות פ"ב, לג סע"ד [עמ' 1346 שו' 46], ראה ליברמן, על הירושלמי, עמ' 23).
- 157 ראה להלן, הע' 164 ולהלן, עמ' לב. – מ' עסיס במבואו לחיבורו הגדול 'אוצר המונחים', בסעיף 'המונחים בכ"ל', מרבה לציין לשיבושים שמקורם בהגהות המגיהים.
- 158 כך למשל בהגהותיו מכ"ר, הוא 'מתקן' באדיקות על פיו גם שיבושים ברורים, רק בגלל זרותו לסגנון הירוש', כגון ברכות פ"ב, ד ע"ד [עמ' 17 שו' 34] – בכ"ל: "אתא ר' חנינא" והוא מגיה: "אמר ר' חנינא"; תרומות פ"א, מ ע"ב [עמ' 218 שו' 41] – בכ"ל: "... לא מתרומות מעשר"? והוא מגיה: "אלא מתרומות מעשר"; וכך כבר בשתי הגהותיו הראשונות, ברכות ב ע"א [עמ' 1 שו' 5, 8] – בכ"ל: "איממה/א" פעמיים, כמצוי בירוש', ואילו הוא מגיה: "יממה/א", אבל בפעם השלישית, ו ע"ד [עמ' 30 שו' 22] הוא משאיר כבר "איממה" – הכול בכב"ר. בגלל אדיקותו בכ"ר הוא ממציא גם שמות, כגון פאה פ"ד, יח ע"ב [עמ' 96 שו' 1]: "אמר ר' בון" בעקבות הטעות בכ"ר 'אבון' במקום 'אבון' (ראה אפשטיין, מדקדוקי ירושלמי, עמ' 38). בורותו בסגנון הירוש' ואדיקותו בכ"ר מתגלות גם בהגהותו שבמס' דמאי פ"ב, כב רע"ד [עמ' 122 שו' 20]: "עד בורר" שבכ"ל הוא מגיה עפ"י כ"ר ל"עד כדון"!
- 159 בגלל חוסר הבנה של העניין או בשל אי הבנת לשון הירוש' וניסוחו. כך כבר בהגהתו בראש מס' ברכות (ב רע"ג [עמ' 2 שו' 16]) הוא מוחק מנוסח משנת זבים "אחת בין השמשות" רק בגלל הכפילות לכאורה (השמטה זו גם בכ"ק במשנה שם, עיי"ש) – וגם כאן כנראה בהשפעת כ"ר. וראה גם שם להלן (ב רע"ד [עמ' 4 שו' 6]): "בהבראם (כי בה בראם כי) ביום" וכו', ובדומה לכך אולי גם שם פ"ד, ח ע"ג [עמ' 41 שו' 2]: "מכון לשבתך (מכוון לשבתך) מכוון כנגד שבתך", עיי"ש; וכן ביצה פ"א, ס ע"ד [עמ' 687 שו' 3–4]: "על דעת' דחזקיה" וכו', עיי"ש, וכיו"ב עוד [השווה מוסקוביץ, כפלי גרסה, עמ' 188 הע' 7; ראה גם תענית פ"ד שלהלן סוף הע' 215]. ובדומה לכך בקידושין פ"א, סא ע"א [עמ' 1155 שו' 45–46] וע"ב [עמ' 1157 שו' 7] (פעמיים) מחק "ולא סותת את דבריו" בחשבו לכפול ומיותר (ראה ליברמן, גנזי קדם ה [תרצ"ד], עמ' 189).
- 160 חוסר רגישותו של המגיה לסגנון הירושלמי עולה מכיוונים שונים, כך למשל בשרשרת מסירה הרגילה בירוש': ר"פ ר"פ בשם ר"פ, כבר בהודמנות הראשונה (ברכות פ"א, ב ע"ד שו' 15 [עמ' 4 שו' 14]) [ר' זריקן ר' אמי בשם רשב"ל" הוא מגיה ור' אמי (ראה כבר, מסורת, עמ' 309), ואילו בסמוך לאחר מכן, באותה שרשרת עצמה (שם, ג ע"ג [עמ' 9 שו' 28]) פשוט מוחק ר' זריקן [ראה כעת מוסקוביץ, כפלי גרסה, עמ' 193]; להלן שם (ג רע"ב [עמ' 7 שו' 11]) מוסיף פעמיים י': "ר' אידי ורב המנונא ורב אדא ב"א בשם רב" (בכר, שם, עמ' 312). כמו כן, זר לו הסגנון הירושלמי הקצר, הממעט בד"כ להשתמש במילות קשר ומילות יחס, והוא נוטה להוסיף: 'אבל', 'וכי', 'וכן', 'אמר', 'כתיב',

לקראת הסוף – מסכת ברכות¹⁶¹ היא המסכת המוגהת ביותר,¹⁶² ואילו בהגיעו למסכת נידה כמעט שאין לו למגיה (א) שום הגהה של ממש.¹⁶³

הגר"ש ליברמן, במאמרו הראשון על כ"י לידן, הצביע כבר על "שפע נוסחאות משובחות מאירות עינים שבגוף כ"ל שקולקלו ע"י 'תיקוני' המגיה", והסיק בצדק "שהמגיה שלנו לא הוה חכים משמע סוריסטין".¹⁶⁴ הוא אף ציין ש"בראש וראשונה מרובים הם 'תיקוני' המגיה בתיבות בודדות ובמליצות שלא הבין אותן" ו"יש להצטער ביחוד ע"ז שהמגיה טח את פני הנוסח וטשטש תכופות את שרידיה של השפה העממית החיה כמו שהיתה מדוברת בא"י".¹⁶⁵ אבל למרות כל שיבושיו, טעויותיו ומשוגגותיו, מרובים תיקוניו של המגיה על שיבושיו לאין ערוך – ואין ספק שלו היה נדפס הירושלמי מכ"י לידן המקורי, בהעתקתו של ר' יחיאל בלבד, ללא השלמותיהם והגהותיהם של המגיהים, היה בידינו נוסח ירושלמי משובש לאין ערוך מנוסחו במצבו הפגום היום.¹⁶⁶

שחיקת נוסח הירושלמי לא נעצרה כאן, היא הלכה ונמשכה גם לאורך כל תקופת הדפוס. למן הדפוס הראשון ועד לדפוסים האחרונים חלו בירושלמי שיבושים גדולים וקטנים יותר, למן טעויות דפוס בלתי מכוונות ועד ל'תיקונים' שיבושים מכוונים. כבר בדפוס הראשון, ונציה רפ"ג, שנדפס ישירות מכ"י לידן המוגה, על תיקוניו ועל שיבושיו,¹⁶⁷ גם

שנאמר, 'מהר', 'או' וכיו"ב (ראה פרנקל, מבוא, יז ע"ב); כמו כן הוא נוטה להוסיף מילים להבהרת העניין, כגון במסגרת סיפורי דוד (ברכות פ"א, ב ע"ד [עמ' 4 שו' 21]) הוא מוסיף "בשעה שהיה [דוד] סועד", וכן בסוגיית טומאת כהן (שם פ"ג, ו סע"א [עמ' 26 שו' 22]), " מהו שיטמא [כהן] לכבוד אביו ואמו"; וכן הוא משלים "קם מקרי [באורייתא] ואמ' ברכו" (שם פ"ז, יא ע"ג [עמ' 58 שו' 21]) וכיו"ב עוד הרבה (ראה למשל אפשטיין, אמוראים, עמ' 345 הע' 63, ועמ' 377 הע' 43); וזר לו גם הניסוח הרגיל בירושלמי בלשון בתמיה, והוא מוסיף מילת שאלה או שלילה; וכך גם בקטנות: 'מטי א' הוא מוסיף 'לא' (ברכות פ"ב, ה ע"א [עמ' 19 שו' 32], ע"ש – ראה רוזנטל, לשונות, עמ' 297). ב'תיקונים' אלה ובכיו"ב אין הוא משבש בד"כ את העניין, אבל פוגם בסגנון הירושלמי. הוא משבש גם את מונחי הירושלמי, הן המצויות, כגון "כיני מתני" (ברכות פ"א, ג ע"א [עמ' 6 שו' 33]) שהוא הופך ל"בעי מתני"; "הדא דא' אמ" הוא מוחק את שנראה לו ככפול (ראה להלן, הע' 182) – וברגילות פחות, כגון "כתי פשיטא לך" שהוא מוחק 'כתי' (ראה להלן, הע' 225). ואילו את הכתיב הירושלמי הוא 'מתקן' על כל צעד ושעל, כגון: ייב/יהב, כילו/כאילו, ליליה/ליה, לכן/לא כן, מכפליה/מה איכפת ליה, רובה/רבה וכיו"ב עוד הרבה (ראה עוד להלן, הע' 215).

אלא שיש לציין שכל התופעות הללו של שחיקת נוסח הירושלמי המקורי תהליך ממושך הוא; הן מצויות גם בכ"ל המקורי וברוב עדי הנוסח הקדומים, כך למשל הוספת 'או' (רוזנטל, למילון התלמודי, עמ' 107 הע' 9) רגילה ביותר (כל הדוגמאות שציינ עסיס, סנהדרין, עמ' 42, מצויות כבר בגוף כ"ל); 'כתי פשיטא לך' נשתבש בדרכים שונות בכל השלבים (להלן, הע' 225), ועל אחת כמה וכמה דרכי הכתיב הייחודיות – ראה עוד להלן, עמ' לג ואילך.

ובאמת, מס' ברכות היא המסכת הירושלמית ה'מטופלת' ביותר (ראה מש"כ ב'ליידן', עמ' 211 הע' 30 – ולא רק ע"י המגיהים; ראה גם מוסקוביץ, כפלי גרסה, עמ' 204 הע' 120, וכיו"ב עוד), וכך כבר מקדמת דנא. אציין כאן כמה עובדות פשוטות המלמדות על העיסוק המרובה יחסית במסכת זו: (א) ממס' ברכות הגיע אלינו המספר הגדול ביותר של כתבי יד – כתריסר טפסים ושרידי טפסים (שרידי שמונה טפסים שונים מן הגניזה – יותר ממס' שקלים! – ראה מש"כ ב'שקלים', עמ' 40 הע' 126); (ב) המסכת הירושלמית המוזכרת ביותר ברשימות הספרים העתיקות; (ג) המובאות המרובות ביותר בספרות הראשונים; (ד) השחיקה הלשונית החזקה ביותר ברוב עדויות הנוסח; (ה) השפעת הבבלי החזקה ביותר; (ו) המסכת המוגהת ביותר גם בכ"ל; (ז) המסכת המעובדת ביותר ב'ספר ירושלמי'; (ח) המסכת הירושלמית בעלת ההשפעה הגדולה ביותר בעולמה של ההלכה. – ובאשר למסכת "המשובשת ביותר בירושלמי", ראה מש"כ ב'נזיקין', עמ' 56 הע' 4.

וזכר לדבר נדירותם היחסית של הכתיבים הארץ-ישראליים המובהקים במס' ברכות, ובמיוחד הכתיבים המוזרים בעיני רגילי הבבלי, כגון כתיבם של שמות דוגמת ליעזר, לעזר (ראה כבר פרנקל, מבוא, קיא ע"ב), לא, וזה וכיו"ב. וכמדומני שלא נמצאים שם גם הכתיבים שמיי, הילל.

מלבד מס' שקלים, שנכנסה לגוב האריות של לומדי הבבלי ועיברה את צורתה באופן יסודי ביותר – ראה מש"כ ב'שקלים', עמ' 12 ואילך.

ראה מש"כ ב'פרקי ירושלמי', עמ' 257 הע' 209, ע"ש, ועצ"ע.

שוב לליידן, עמ' 107 ואילך. – במאמר זה מוסבות באמת כל דוגמאותיו של ליברמן על הגהותיו של המגיה (א – ראה לעיל, הע' 46; מלבד זו האחרונה, נדרים פ"ג, שבעצם לא דנה כלל בהגהה, ע"ש, והשווה *Greek in Jewish Palestine*, ניו יורק 1942, עמ' 33 [=יונית ויונות בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 26 הע' 138]).

שוב לליידן, עמ' 109 ועמ' 110. – ואכן, בעוד שרוב ההשלמות (מחוץ למס' שקלים) השלמת השמות הן, עיקר השיבושים ב'תיקונים' הקטנים. כך, למשל, בפרקים הראשונים של מס' ברכות רוב 'תיקוניו' (להוציא השלמת השמות) הן לגרועות. אבל גם בתוך השלמותיו, שחיקת הלשון והבבליזציה חזקות יותר מאשר בגוף כ"ל, וכדבריו של מ' עסיס ('אוצר', מבוא): "בהרבה מקומות שבהם ישנה סטיית לשון במונחים או לשונות בבליים... הלשון היא לשונם של הגליונות... ולא של כ"ל".

וסימן לדבר, נוסחו של כ"ל במס' נזיקין ("המשובשת ביותר מכל המסכתות בירושלמי" – הגר"ש ליברמן, נזיקין, עמ' כט), שרבו בה הדילוגים וההשמטות, משום שלא זכו להשלמות ולהגהות של המגיהים כבשאר המסכתות (ראה לעיל, עמ' כה ומש"כ ב'נזיקין', עמ' 121 הע' 20). כמו כן, אלמלא טיפולם של המגיהים בכתב היד, חסרים היינו את סוף פט"ו ואת רוב פט"ז של מס' יבמות! (ראה מש"כ ב'פרקי ירושלמי', עמ' 226 הע' 37).

עובדה ברורה זו שעמד עליה לראשונה רמ"ש (לעיל, הע' 33) ואישש אותה שילרס-סינשי (לעיל, הע' 35), עמ' 14, שוב אין איש מטיל בה ספק,

בו חלו שינויים ושיבושים לא מעטים לעומת כתב היד – וכך נוסף שותף רביעי לשיבושי הירושלמי. נכון אמנם שבסך הכול הדפסת הירושלמי בוונציה הייתה הדפסה טובה בדרך כלל, אבל קשה לומר שהיא נעשתה בדייקנות מרובה ו"הטעויות המועטות נער יספרן".¹⁶⁸ בדפוס ונציה מצויים לא רק שינויים קבועים ומכוונים קטנים לעומת כ"ל,¹⁶⁹ מרובות בו גם טעויות ההדפסה, טעויות גדולות וקטנות יותר.¹⁷⁰ לעתים טעה הסדר בקריאת כתב היד,¹⁷¹ לא הבחין בהגהות או

וכניסוהו של אפשטיין: "אין כל ספק בזה" (מדקדוקי ירושלמי, עמ' 257 הע' 1). גם אם עמדו לרשותם של מדפיסי ונציה כתבי יד אחרים (ראה לעיל, הע' 150) ברור לחלוטין שכ"ל שימש להם כמקור להדפסה. כך עולה באופן ברור גם מכמה וכמה טעויות קריאה של המדפיס מכתב היד (ראה להלן, הע' 170, 171). המדפיס הלך לעתים בעקבות כ"ל המוגה גם בטעויות ברורות (ואפילו בכותרות שבראשי העמודים – ראה למשל סנהדרין פרקים א/ח – יא/יח). אפילו מציאותו הפיסית של כתב היד בבית הדפוס של בומברג הוכחה, ראה אפשטיין, שם; מ' מישור, קרית ספר נג (תשל"ט), עמ' 578; ומה שציינתי ב'שקלים', עמ' 58 הע' 137, 138; ולאחרונה גם היידה, אותיות, עמ' 153. קביעה זו חשובה במיוחד, לאור העובדה שזו הזדמנות חד פעמית (ראה לעיל הע' 2) לעקוב אחרי תהליך התגבשותו של טקסט קלאסי מספרות חז"ל על ידי מגיחים שקבעו נוסח לדורות.

168 דברי הגר"ש ליברמן, הוריות, עמ' 284 הע' 4, וכן שם: "הגהה מצויינת" – וראה מש"כ בעקבותיו ב'שקלים', עמ' 61 הע' 158; המדפיסים השתדלו להעתיק בדייקנות את כתב היד המוגה, ואפילו את הפיסוק שבכתב היד העתיקו (לעיל, הע' 66). אלא שהצטברות מספר השינויים והשיבושים מחייב להסתייג מהערכה חיובית זו, ראה מש"כ כבר ב'נויקין', עמ' 121 הע' 20 [שטרק, מבוא במהדורות הראשונות (כגון השנייה, 1894, עמ' 70) כותב על ההעתקה "genau" – ואילו במהדורות האחרונות (כגון החמישית, 1921, עמ' 81): "leider nicht genau"].

169 לשינויים מכוונים ומעין מכוונים בין כ"ל וד"ר, ראה מש"כ ב'שקלים', עמ' 61–62 הע' 158–159, וכיו"ב שינויים קטנים נוספים שאינם עקביים. בד"ר נמשך גם התהליך, הבלתי מודע בד"כ, של בבליזציה – כגון כתיב דיפתונג "אי" במקום "יי"; כתיב חסר במקום מלא; סיומת באל"ף במקום בה"א וכיו"ב עוד (אבל לפעמים, בלי משים, גם להפך, כגון ר' זעורה' במקום 'זעורא' שבכתב היד, יבמות פ"א, ב ע"ג שו' 11 [עמ' 830 שו' 29] וכיו"ב עוד). תופעות אלו מלמדות על כך שהסדר (מגיה הדפוס?) הבין בד"כ את הטקסט שהוא מעתיק, ולעתים אף תיקן מדעתו גם במקום שאין הגהה, כגון מגילה פ"א, עב ע"ג [עמ' 756 שו' 19], בכ"ל: "אין הבהמה ניתרת", ואילו בד"ר לנכון: "הבהמה". וכדבריו של מ' עסיס, אוצר, מבוא, על סדר הדפוס: "ניכר בו שלא העתיק את הדברים בצורה טכנית עיוורת מכ"ל, אלא היה לעתים שותף פעיל בניסוח לשון הירושלמי שלפנינו... פעמים תיקן ופעמים מרובים יותר קילקל" (ההדגשה שלי). וראה שם רשימה ארוכה של שינויים בין כ"ל לד"ר.

בד"ר מצויות גם סתם טעויות גסות פשוטות, כגון: "... זרעי אילן קרויין זרעים" במקום "... אין זרעי אילן" פאה פ"א, טז ע"ג [עמ' 86 שו' 15–16] (וראה להלן, הע' 174); "אבל אם נתקלקלה המצודה" במקום "אם לא נתקלקלה המצודה" ביצה פ"ג, סב רע"א [עמ' 693 שו' 10]; "לו (!) על החלוצה ולא על הצרה" יבמות פ"א, ב ע"ג שו' 36 [עמ' 831 שו' 15]; וראה גם ברכות פ"א, ג ע"ד שו' 39 [עמ' 11 שו' 32] "אין אומר" ברכה פסוק" במקום "יאמר ברכה פסוק" שבכ"ל, ע"ש, וראה המקבילה שבתענית פ"ב ה"ג, סה ע"ג [עמ' 715 שו' 10–11]; "מתני" שהופכת בטעות ל'מתניתין' (כגון שבת רפ"א, ב ע"ג [עמ' 364 שו' 38, 40]) עד לטעות כמו "לא תקבל עלך מתניתין אלא..." (שם פ"ו, ח ע"ג [עמ' 399 שו' 20]).

170 מהן טעויות טכניות פשוטות שנגרמו ישירות מן ההדפסה, כגון השמטת שורה או הכפלתה במעבר מדף לדף – כך למשל חלה פ"א, נח רע"א [עמ' 316 שו' 30–31], במעבר מגיליון דפוס לגיליון הבא נשמטה שורת דפוס שלמה (למרות שומר הדף: 'בן לוי'!, ראה אפשטיין, לשרידי הירושלמי, עמ' 126 הע' 35 והנ"ש וכן הנ"ל, אמוראים, עמ' 480); ואילו בתרומות פ"א, מא רע"א [עמ' 222 שו' 38], במעבר מגיליון לגיליון הוכפלו חמש שורות (למרות שומר הדף 'מקולי'!, ראה אפשטיין, מדקדוקי ירושלמי, עמ' 257 הע' 1 והנ"ש). טעות קטנה מעין זו נמצאת כבר בדף הראשון של מס' ברכות, במעבר מטור ב לטור ג (אמר/אמר), וכן שם להלן (ג ע"ב שו' 46 [עמ' 8 שו' 17]) השמטת "[חברייא] בשם ר' יוחנן" בראש השורה, או השמטת "ראשו" בסוף שורה (שבת פ"ט, יא ע"ד שו' 30 [עמ' 418 שו' 31]).

171 כרגיל בכל העתקה מרובות הטעויות בקריאת האותיות הדומות: ב/כ, ד/ר, ה/ח, ו/ו (כגון ביצה פ"ה, סג ע"א – בד"ר: "שמא תינוק הבהמה" ואילו בכ"ל: "תינוק", ראה ליברמן, תוסכפ"ש, סוף שבת, עמ' 300 – והשווה מהדורה זאת להלן, עמ' 698 שו' 41; ולהפך: דמאי פ"ד, כד ע"א – בד"ר: "טען מחזקה עלוי" אע"פ שכבר תיקן המגיה לנכון "מחזקה", אלא שהמדפיס לא הבחין בכך, ראה ליברמן, תוסכפ"ש, סוכה, עמ' 868 הע' 46 [צ"ל שם 'המגיה' והנ"ש – והשווה מהדורה זאת להלן, עמ' 129 שו' 19], ו/י, כ/ג, ד/ך (ראה למשל ע"ז, פ"ד, מד ע"א [עמ' 1403 שו' 34, 36, 39]: בד"ר שלוש פעמים 'צורך' כאשר בכתב היד ברור 'צורך', כנוסח הבבלי שם, נג ע"א – ראה א"א אורבך, מעולמם של חכמים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 148, וראה שם, עמ' 178) [ד"ר ש' נאה מעיר לי גם לירושלמי כפשוטו, עמ' כ], ד/ך, ו/ך, ו/ך. והדבר מעניין במיוחד במקומות שהטעות מלמדת על תלותו של ד"ר בכ"ל, כגון טעויות שנגרמו ע"י תופעות התלויות בכ"י זה דווקא, למשל תרומות פ"א, מ ע"ב סוף שו' 55: 'שלו' חסרת המשמעות, שנשתרבה בגלל 'שלו' שבסוף השורה הקודמת בכ"ל; וכן צורות לא ברורות של אותיות בכ"ל שהטעו את המדפיס, כגון צירוף ופירוד אותיות, כך למשל שתי הטעויות הסמוכות כבר בראש מס' ברכות, ב ע"ג שו' 29 [עמ' 2 שו' 47]: ר' חננאל במקום ר' חננאל שבכ"י (ינ–ז); שם, שם, שו' 50 [עמ' 3 שו' 27]: 'טפו' במקום 'נפו' שבכתב היד (נו–ט – אפשטיין [אמוראים, עמ' 340 הע' 11] מציין עוד שניים כאלה ממס' ברכות, ויש להוסיף עליו גם פ"ו, ט ע"ד 39 [במשנה]: 'הטבלות' – במקום 'הנובלות'; וגם מחוץ למס' ברכות, כגון דמאי פ"ג, כג ע"א שו' 42 [עמ' 124 שו' 47]: 'טמן' – 'נומן', וכן תענית פ"ד, סח רע"ד [עמ' 732 שו' 37]: "מפני מה לא קבעו אינו תענית" – במקום 'אתו' (ת–ינ?), וכאלה עוד הרבה.

שלא עמד על כוונתו של המגיה.¹⁷² וכן מצויות בו השמטות שעל ידי הדומות¹⁷³ וסתם טעויות העתקה, מינים ממינים שונים.¹⁷⁴

ואילו כל דפוסי הירושלמי המאוחרים יותר, למן דפוס קראקא שס"ט ועד לדפוס וילנא תרפ"ב,¹⁷⁵ אינם אלא צאצאיו הישירים של דפוס ונציה, אלא שעוד נוספו בהם שינויים ו'תיקונים' שונים ומשונים. אף לאחד ממדפיסי ירושלמי אלה לא היה לו כתב יד כלשהו,¹⁷⁶ וכל השינויים המרובים שחלו בהם, הם פרי 'תיקונים' מכוונים של הלומדים והמפרשים, או סתם טעויות הדפסה פשוטות. מפרשי הירושלמי (ובעקבותיהם המדפיסים)¹⁷⁷ הצליחו אמנם לתקן פה ושם את הנוסח¹⁷⁸ – על פי סברא, מהלך הסוגיה, מקבילות ולעתים גם על פי נוסחאות הראשונים – אבל לעולם לא על פי כתב יד. אין ספק שבסך הכול מרובים שיבושי הדפוסים על תיקוניהם, ובמיוחד בכל הנוגע ללשון הירושלמי, סגנונו ומונחיו.¹⁷⁹ נמצאנו למדים שכל העיסוק בנוסח

172 וכדבריו של אפשטיין: "וגם טעו לפעמים בקריאת כתב-היד ואפילו בהגהות המגיה שלהם" (מדקדוקי ירושלמי, עמ' 257), כגון 'אכין' של המגיה שקראו 'אביו' (פאה פ"א, טו ע"ג שו' 40 [עמ' 80 שו' 27]). ולפעמים פשוט לא הבינו את הסימונים שבכתב היד, כגון ניקודו של הסופר על שם השם, שחשבו למחיקה (ראה מש"כ ב'פרקי ירושלמי', עמ' 266 הע' 270); ובדומה לו קו לא ברור של המגיה (?) שחשבו למחיקה (ראה אפשטיין, אמוראים, עמ' 365 הע' 25). ויש שלא הבינו את כוונתו והדפיסו נוסח אלטרנטיבי יחד עם הנוסח המקורי, כגון: "מילתיה/הדא אמ'..." סנהדרין פ"ז, כה רע"ב – ראה מהדורה זו עמ' 1302 שו' 39.

ולעתים פשוט לא הבחינו בהגהה. כך למשל מו"ק פ"ג, פב ע"ב, שו' 49 [עמ' 814 שו' 40]: "וחביריו" שהמגיה תיקן ל"וחמיריו" אבל המדפיס העתיק כבכ"ל המקורי; וכן במשפט המפורסם: "אבא בר רב הונא בשם רבי יוחנן השוחט בהמה ומצא בה חזיר מותר באכילה רבי יונה אמר אסור באכילה" (תרומות פ"ח, מה רע"ג [עמ' 246 שו' 4-5]), וכבר העירו שגירסת הראשונים הייתה: "... יונה אסור באכילה", כנוסח המאמר בבבלי חולין סט סע"א, וכ"ה בכ"ר כאן – ובאמת גם בכ"ל נמחק כבר 'ר' (אבל לא 'אמ') אלא שהמדפיס לא הבחין בכך והדפיס כנוסח כ"ל המקורי המוטעה (וכנראה שגם פרופ' אפשטיין לא הבחין בהגהה זו – ראה אפשטיין, אמוראים, עמ' 453). וכך גם בקטע שהרבו לדון בו חוקרים אחרונים, יבמות פ"ד, ו ע"ב [עמ' 851 שו' 44]: "... עד שיפרש לו רובו", המגיה הגיה ל'רבו', ובכל זאת הדפיס המדפיס 'רובו'. וכן הגירסא הבלתי אפשרית שבב"ק סוף פ"ו, ה ע"ג [עמ' 1204 שו' 30]: "בין כך ובין כך פטור חייב", והמדפיס לא הבחין שכבר הסופר עצמו מחק 'פטור' [ראה כעת מוסקוביץ, כפלי גרסה, עמ' 194]. – ראה גם אליצור, הוריות, עמ' 2 הע' 6.

173 כגון השמטת קטע שלם בפאה פ"א, טו ע"ד שו' 39 [עמ' 82 שו' 6-7] ('וחיים לעולם הבא' [...] ווחיים לעולם הבא'); וכן השמטות קטנות יותר, כגון שקלים פ"ו, מט סע"ד [עמ' 625 שו' 44] ("אבא יוסה ב"ח", ראה מש"כ ב'שקלים', עמ' 73) – וכיו"ב עוד. וכן סתם השמטות בשמות, כגון תרומות פ"א, מ ע"ג שו' 24 [עמ' 219 שו' 47] ("א"ר > יוסי < בי רבי בון"; ואחרות, כגון תענית פ"א, סד סע"א [עמ' 706 שו' 39] ("... הבכירה בשבעה והבינונית בשבעה > עשר < – כ"ה בכ"ל ולא הוגה; ראה ליברמן, תוסכפ"ש, שם, עמ' 1065 ותיקונים והשלמות עמ' 12).

174 סטיותיו של ד"ר מכ"ל נרשמו (עד שבת סוף פט"ו), רובן אבל לא כולן, ע"י אפשטיין ב'דקדוקי ירושלמי' שלו, אמוראים, עמ' 339 ואילך. – סטיות אלו של ד"ר מכ"ל גרמו, בין היתר, לטעותו של רו"פ בדבר הקשר שבין כ"ל לד"ו (ראה פרנקל, מבוא, קמג ע"א – פאה פ"א הנ"ל בהע' 169).

לעומת זאת מצוי בד"ו עודף על כ"ל: (א) ארבעה פרקי משנה בסוף מס' שבת; (ב) הדף האחרון של מס' מו"ק שממנו הוא נדפס (ראה לעיל, הע' 83 – הוא ניתן במהדורה שלפנינו); (ג) הדף החסר בסוף מס' יבמות (ראה לעיל, הע' 64 – גם הוא ניתן במהדורה זו). – וראה עוד להלן.

175 לרשימת דפוסי הירושלמי ראה א"מ הברמן, בתוך רבינוביץ, מאמר, עמ' רג ואילך (ראה גם רפלד, שערים). – לא כאן המקום לדון בתולדות הדפוסים, ובתהפוכות נוסחאותיהם, לא באתי כאן אלא לציין את השתלשלות מסורת נוסח הירושלמי מכ"ל ועד לאחרוני הדפוסים. ולמעשה, לא ד"ו הנדיר למדי, אלא דפוס קראקא שהיה מצוי יותר, שימש מקור לדפוסי הירוש' המאוחרים יותר, וכן לרוב מפרשיו (מלבד פני משה) – ראה למשל הדילוג ע"י הדומות שבר"ה פ"ג סה"ו, נט רע"א הנמשך בכל הדפוסים מאז דפוס קראקא, וכיו"ב עוד.

176 מלבד כ"י הרש"ס שהיה בידי בעל שדה יהושע, ועל פיו הגיה בדפוס קושטא. להנחה המקובלת אצל חוקרים שונים שלרשותם של כמה מן המדפיסים עמדו כתבי יד של הירוש' אין כל יסוד. הרבו להעיר במיוחד על דפוסי קושטא (שדה יהושע) ואמשטרדם (הרא"ף) כמהדורות בעלות נוסחאות ייחודיות עפ"י כתבי יד (כך כבר פרנקל, מבוא, קלה סע"א, קלט ע"א [שד"י], קמא ע"א [הרא"ף] – השווה 'אהבת ציון' שלו, ראש עמ' VIII; רטנר, אצו"י, ברכות הנ"ל, כלאים, עמ' 21, ועוד הרבה מאוד בתוך החיבור; ר"ל גינצבורג, פירושים וחיידושים, מבוא עמ' קיט [שד"י] – גירסאות של כתבי יד' ועמ' קכב [הרא"ף] – 'כתב יד של הירושלמי שהתעזר בו'; עד שבמהדורת וילנא הדפיסו מדור מיוחד לח"נ מדפוסי קושטא ואמשטרדם [בעקבות אצו"י של רטנר – ראה מש"כ ב'פרקי ירושלמי', עמ' 223 הע' 14]; גם לונץ במהדורתו רושם ח"נ מדפוסים אלה; ואילו שפר ובקר במהדורת ה'סינופסיס' שלהם הדפיסו ברצף את כל נוסח קושטא ואמשטרדם בטורים נפרדים כעדי נוסח עצמאיים – ראה שם, חלק א, עמ' XII, והשווה חלק ד, עמ' VIII) – אבל בדיקת חילופי הנוסחאות מגלה שהשינויים מבוססים או על כ"י הרש"ס שהיה בידי ר"י בנבנשתי (כך כבר אפשטיין בכמה מקומות, כגון אמוראים, עמ' 487 הע' 2; מלנא"מ, עמ' 705 ועוד) או על נוסחאות הראשונים והגהות המחבר, ואילו ר"א פולדא השתמש כבר בשדה יהושע (ולא כע"צ מלמד, פרקי מבוא, עמ' 528 – ראה אפשטיין, אמוראים הנ"ל ועוד) והוסיף הגהות מדעתו – ראה הר"ש ליברמן, מפרשים קדמונים, עמ' שיו, ומש"כ ב'כתובת', עמ' 108 הע' 110.

177 ובמיוחד בעקבות גדולי מפרשי הירושלמי, כגון הרא"ף (ראה בהע' הקודמת), קרבן העדה ופני משה.

178 למשל השמטות בכל עדי הנוסח שהושלמו בדפוסים החדשים מן המקבילות (כגון דילוג ע"י הדומות בסוטה ראש פ"ט, כג סע"ב [ראה לעיל, הע' 91]).

179 וגם כאן אנו עדים לתהפוכות בנוסחאות משלב לשלב – כך למשל בשביעית פ"א, לג ע"ב [עמ' 179 שו' 44-45] בכ"ל לנכון: "רב אמר

הירושלמי בזמן החדש – מאז הדפוס הראשון בראשית המאה ה־ט"ז ועד לגדולי המפרשים במאות ה־י"ח–י"ט¹⁸⁰ – שעמלו קשות לתיקונו – הכול היה תלוי בכתב יד יחיד זה, בכי"ל, וכל פרטי נוסחאותיו של הירושלמי חייבים להיבחן על פיו, ועל פיו בלבד.¹⁸¹

ד

כתב יד ליידין המוגה, כתב היד כמות שהוא מונח לפנינו, על הגהותיו, 'תיקוניו' והשלמותיו,¹⁸² כתב היד שקבע הלכה לדורות בנוסח הירושלמי, הוא כתב יד מנומר המרוחק מנוסח הירושלמי המקורי מבחינות שונות. בירושלמי שלנו (כי"ל=ד"ו) מרובות מאוד "טעיות מיכניות פשוטות והשמטות ברורות ע"י הדומות".¹⁸³ הערכת טיב נוסחו של כתב היד המוגה היא כמובן עניין יחסי ביותר. ראינו שלפי דעתו של הסופר עצמו נוסח הירושלמי שלו מבוסס כולו על "ספר משובש ומוטעה הרבה עד מאד"; ולדעתו של ר"ז פרנקל הטעויות "רבו כמו רבו בכ"י זה" עד שלמעשה "אין תוחלת ממנו",¹⁸⁴ ואילו להערכתו של הגר"ש ליברמן לא רק ש"מתחילה ניתן לשער שהוא בוודאי כת"י מדויק" אלא גם למעשה "לפי הערך כ"י שלנו הוא כת"י משובח".¹⁸⁵ ואכן כן, הערכת טיבו של כתב היד היא 'לפי הערך' – ביחס לכתבי היד האשכנזיים המאוחרים, כגון כ"י רומי המשובש, בוודאי שהוא 'כ"י משובח';¹⁸⁶ ואילו ביחס לקטעי הגניזה הקדומים, אין ספק שהוא 'ספר משובש' מכל הבחינות.¹⁸⁷

בעשויין צוב ה", בד"ו: "צוב" ואילו בדפ"ח השלימו: "צובר"; בשבת פ"ז, י רע"א [עמ' 408 שו' 2] בכי"ל לנכון: "בחינת קנים ובאגם תמרים", בד"ו: "ובאג' תמרים" ואילו בדפ"ח השלימו: "ובאגד תמרים" (השווה ליברמן, על הירושלמי, עמ' 10 – וראה לעיל, הע' 46; וראה גם מש"כ ב'נזיקין', עמ' 121 סוף הע' 20).

עד לסוף המאה הי"ט לא היה ידוע שום כ"י של הירושלמי מלבד כ"י ליידין. קטעי הגניזה הראשונים פורסמו לראשונה רק בסוף המאה ממש (ראה מש"כ ב'שכטר החוקר', מדעי היהדות 38 (תשנ"ח), עמ' 214 ועמ' 222). ואילו כ"י רומי נודע רק מאוחר יותר (ראה מש"כ ב'ליידין', עמ' 208 הע' 19); כתב היד היחיד שהיה ידוע הוא כ"י הרש"ס, שערכו הבלתי תלוי מבחינת נוסח הירושלמי מוטל בד"כ בספק (ראה כעת סמואל, רש"ס, עמ' 89 ואילך).

משמעותו של הדבר, שכל המפרשים הקלאסיים, עד לזמן האחרון, סמכו את פירושיהם על נוסח כי"ל בדמותו המעוותת שבדפוסים.¹⁸¹ הכוונה בכל האמור בסעיף זה לתוצר המוגמר, היינו לכתב היד המוגה כפי שהוא הלך לדפוס – בלי אבחנה בין שלביו השונים של כתב היד (ראה לעיל, עמ' יח ואילך). כאמור, כל השותפים כולם תרמו להתהוות נוסח הירושלמי שלנו, לטוב ולמוטב – סך כל שיבושי הירוש' שלנו הוא תוצאה משיתוף פעולה זה. אדגים זאת רק בדוגמה אחת מני רבות: בברכות רפ"ה, ח ע"ד מופיע בזה אחרי זה ארבע פעמים הביטוי המצוי בירוש' ה'יך/כמה דא' אמ' – בראשונה שיבש המדפיס 'דאמר אמר', בשנייה ובשלישית המגיה מחק 'אמר' וברביעית כבר בכתב היד המקורי 'דאמר אמ' – ואילו להלן (שם, ט סע"ב–רע"ג [עמ' 46 שו' 21]) שוב המדפיס שיבש 'דאמר אמר', ולבסוף (פ"ז, יא ע"ב שו' 21 [עמ' 56 שו' 44] כד"א' הפך ל'במה דברים אמורים' כבר בכתב היד המקורי, וכי"ב עוד הרבה).

שיבושים פשוטים מעין אלה מצויים בכל שלבי נוסח הירוש' שלנו [וכן אצל ראשונים ואף בקט"ג], למן אבותיו של כי"ל ועד לדפוסים החדשים. אציין כאן דוגמאות אחדות לשיבושים המגוונים בשורש המצוי ביותר 'אמר'. הכתיב המקורי 'מר', 'דמר' וכי"ב הולך ונשחק בכל עדי הנוסח, ולעתים הוא משתבש שיבושים שונים ומשונים, כגון: 'לא מר' ← 'למד', 'מר ר' ← 'מדר', 'כ"י דמר' ← 'מי אמר', 'את מר' ← 'איתמר', 'ות מר' ← 'ותימר', 'אשכח מר' ← 'אשכח תומר' וכי"ב. ואילו בכתיבים המקוצרים הרגילים 'א', 'אמ' וכי"ב מתחלפים: 'אמר', 'אמרה', 'אמר', 'אמרין', 'אמרת' וכל כי"ב. וכן משתבש 'אמר' ל'אס', 'אסר', 'אמת', 'אמה', 'חמר' (ז' בן-חיים, תרביץ נ (תשמ"א), עמ' 205), 'יחמי' (להלן הע' 207 – דמאי); 'אמר' הופך ל'אמר' ר', 'אור' משתבש ל'אומר', 'אל' מתחלף ב'אל'; 'אימר', 'תימר' הארץ-ישראלים הופכים ל'אימא', 'תימא' הבבליים והרבה כי"ב. בדומה ל'כד"א' (לעיל כאן) גם 'בדא' הופך ל'בד"א' (ליברמן, תוסכפ"ש, יו"ט, עמ' 920 הע' 33); 'ר' אמ' הופך ל'יד' אמות' (ראה מש"כ ב'נזיקין', עמ' 121 הע' 20, ועי"ש עוד); ונראה שמעין זה גם במשפט: "... ארבע אמות אמר רבי אמר רבי שמאי..." (ברכות פ"ג, ו רע"ד [עמ' 30 שו' 4–3] – לאחר ש"אר' אמ' השתבש ל"א"ר אמ" חזר והשלים המגיה "ארבע אמות", עי"ש; ובדומה לכך: 'רב אמר' / 'ר' אמר' (ראה מש"כ ב'ליידין', עמ' 217). ולעתים ראשי התיבות הם שגרמו לאי-הבנות, כגון: 'ר' אבא בר פפא אמ': 'ר' יוחנן ור' שמעון בן לקיש..." שנתקצר בד"ו ל'רבי אבא בר פפא א"ר יוחנן ורשב"ל" (ר"ה רפ"ד, נט ע"ב [עמ' 676 שו' 46–47] – וכאלה עוד, ראה גם עסיס, אוצר, סעיף ראשי תיבות) – ושיבושים כי"ב ב'אמר' רבים מאוד (ראה גם להלן, הע' 229).

183 הגר"ש ליברמן, הוריות, עמ' 285.

184 לעיל, עמ' יב.

185 'הוריות', עמ' 284; מבוא כי"ל, עמ' [3] – וכוונתו בעיקר לכ"י המקורי "כפי שיצא מידי הסופר", שם, עמ' [5]; והשווה הירושלמי כפשוטו, מבוא, עמ' טז: "והנה צדק הרז"ף" וכו', עי"ש. ראה גם לעיל, הע' 46.

186 "... בהשוואה לכי"ר של סדר זרעים וסוטה הכת"י שלנו עידי עידית הוא" – הגר"ש ליברמן, מבוא כי"ל, עמ' [5] הע' 2.

187 ראה למשל הגר"ש ליברמן, הירושלמי כפשוטו, מבוא, עמ' יד. – ואפשר, שלא רק ביחס לקטעי הגניזה, אלא גם עדי נוסח אחרים, מאוחרים בהרבה, גם הם קרובים "לנוסח הירושלמי המקורי יותר מכי"ל" (עסיס, סנהדרין, עמ' 36). לדעתו של הרא"ש רוזנטל גם כ"י אסקוריאל "עולה, בדרך-כלל, על כ"י ליידין" (נזיקין, מבוא, עמ' יח; וראה מש"כ ב'נזיקין', עמ' 124 הע' 40. – אבל לא בהשוואה לכתבי היד האחרים שעמדו לרשותם של מדפיסי ונציה, ראה עוד להלן, הע' 235; ובהשוואה לקטעי הירוש' מן 'הגניזה האירופית' ראה מש"כ ב'ליידין', עמ' 219 הע' 54).

כך כבר מעצם מהותו, בהיותו כתב יד אירופי מאוחר יחסית¹⁸⁸ – שלא כרוב קטעי הגניזה שהם שרידי כתבי יד מזרחיים קדומים.¹⁸⁹ יתרונו הגדול של כ"ל היותו כתב היד השלם היחידי המכיל את הירושלמי כולו,¹⁹⁰ בלעדיו חסרים היינו את רובו של תלמוד זה.¹⁹¹

ולגופו של עניין, לית מאן דפליג שכי"ל המוגה מלא שיבושים כרימון, ונוסחו המדויק של הירושלמי טעון בדיקה ובחינה על כל צעד ושעל. אין גם ספק שכי"ל של הירושלמי רחוק מלהיות 'אב טקסט' (כלומר reliable text) מכל הבחינות, הן מבחינת נוסחו הענייני הן מבחינת לשונו הארמית הגלילית. הוא רחוק גם מכתבי היד הטובים של החיבורים הארמיים הארץ-ישראליים המקבילים לו – כגון כ"ו 30 של בראשית רבה וכ"ל לונדון 340 של בראשית רבה וויקרא רבה. כבר אביו של כתב היד היה רחוק למדי מן נוסח הירושלמי המקורי, והוא רק הלך והשתבש יותר ויותר במהלך הזמן עד להדפסתו. ולא די שכתב היד מבוסס מעיקרו על 'ספר משובש', הוא עבר גם טיפולם של מגיהים שונים שרחוקים היו מהכרת הטקסט – הם היו זרים ללשונו, למונחיו ולדרכי ניסוחו – ובכל זאת ניסו לתקנו 'כפי עניות דעתם'. גם אם הנוסח המקורי שופר לא מעט בידי המגיהים,¹⁹² עדיין נותרו בו שיבושים מרובים, מלבד אלה שנוספו עוד על ידם. כבר בחיבורו הראשון ('על הירושלמי') מנה הגר"ש ליברמן שיבושי ירושלמי רבים, מינים ממינים שונים – שיבושים שמקורם בשלבי השונים של כתב היד.¹⁹³ והוא מנה שם רק דוגמאות אחדות להדגמת סוגי השיבושים השונים, שעל פרטיהם ניתן להוסיף כהנה וכהנה שיבושים חמורים וקלים יותר.

גם לאחר כל ההשלמות המרובות שנעשו בכתב היד בידי המגיהים, עדיין רבות מאוד ההשמטות בנוסח הירושלמי שלנו¹⁹⁴ – השמטות גלויות והשמטות סמויות: גלויות, המשבשות באופן ברור את מהלך הטקסט, וסמויות, שרק על ידי עד נוסח אחר ניתן לגלות שמהו נשמט מן הטקסט שלפנינו.¹⁹⁵ מכל אלה רק חלק ניתן להשלמה ממקורות שונים, ואילו אחרות משאירות פתח פתוח להשערות ולהצעות למיניהן. גם לאחר שהשלימו המגיהים השמטות מרובות מכ"י רומי,¹⁹⁶ ניתן עוד להשלים השמטות לא מעטות מאותו כתב יד עצמו; בסדר זרעים נעשה הדבר במידה מסוימת במהדורה שלפנינו,¹⁹⁷ ואילו במסכת סוטה השלים כבר פרופ' ליברמן עשרות השלמות מכתב יד משובש זה.¹⁹⁸ כמו כן השלימו רבותינו עשרות השמטות במסכת הוריות מדפוס הבבלי המשובש,¹⁹⁹ ובמסכת נזיקין מכ"י אסקוריאל.²⁰⁰ ועוד היד נטויה להשלמות מקטעי גניזה,²⁰¹ מן המקבילות ומנוסחאות הראשונים.²⁰²

188 איטליה סוף המאה הי"ג – לעיל, עמ' טו.

כמדומני שניתן לומר כמעט בוודאות גמורה, שכל כתבי יד הירושלמי שהיו מצויים באירופה בימי הביניים, לפחות מאז ראשית תפוצתו הממשית למן המאה הי"ב ואילך, בחזקת 'ספר משובש' היו, מי פחות ומי יותר. כך עולה הן מכתבי היד האירופיים גופם – כיום מצויים בידינו כתריסר טפסים ושרידי טפסים שונים – הן מן הידיעות שהגיעו אלינו על טיבם של כתבי יד הירושלמי שהיו בידיהם של הראשונים (ראה לעיל, עמ' יא ומש"כ ב'פרקי ירושלמי', הע' 300) – ואכמ"ל.

189 ראה להלן, הע' 251. – הנוסח הקדום והמקורי ביותר מטקסט ירושלמי כלשהו – ומספרות חז"ל בכלל – נשתמר לנו בכתובת בית הכנסת של רחוב שבזמק בית-שאן (מסכתות דמאי ושביעית), ראה זוסמן, כתובת, בפרט עמ' 138 ועמ' 155 והע' 497 שם (וראה גם תרביץ מה [תשל"ו], עמ' 226 ומה שכתב הגר"ש ליברמן שם, עמ' 54 ואילך).

190 ראה לעיל, עמ' ט והע' 3 שם.

191 כל כתבי היד האחרים של הירושלמי שהגיעו אלינו – כ"ר, כ"א, כל קטעי הגניזה השונים והשרידים האירופאיים למיניהם – ככולם יחד אין אפילו כדי מחציתו של תלמוד זה, ראה מש"כ ב'שקלים', עמ' 60 והע' 148 שם.

192 ראה לעיל, עמ' כו.

193 ראה לעיל, הע' 46.

194 וכדבריהם של רבותינו מהרי"ן אפשטיין: "כל קטע וכל שורה של כ"י מוסיפים איזה דבר לבירורו וליבנונו של הירושלמי" (לשרידי הירושלמי, עמ' 15) והגר"ש ליברמן: "אפילו כ"י משובש של כל הירושלמי היה מכיל בתוכו אלפים גירסאות טובות" (הירושלמי כפשוטו, מבוא, עמ' טז).

195 כגון זו המפורסמת שבע"ז פ"ג, מב ע"ד: "ביומוי דר' אבון...", שיש להשלמה עפ"י קט"ג – ראה להלן, עמ' 1396 שו' 24–25. השמטה דומה בברכות פ"א, ג ע"ג [עמ' 10 שו' 2]: "... ביומוי דר' חנינא..." ניתנת להשלמה מנוסח הרש"ס והראב"ה, ראה אפשטיין, אמוראים, עמ' 344 (וכעת גם סמואל, רש"ס, עמ' 119).

196 ראה לעיל, הע' 20.

197 ראה לעיל, הע' 152.

198 על הירושלמי, עמ' 53 ואילך.

199 ליברמן, הוריות, עמ' 283 ואילך; וראה אליצור, הוריות, עמ' 11 הע' 51.

200 ראה מבואותיהם של רוזנטל ושל ליברמן ל'נזיקין'.

201 רוב ההשמטות הבולטות הושלמו במהדורה זו עפ"י קטעי גניזה ושאר כתבי יד מקבילים לכ"ל; ואפילו מכ"י 'ספר ירושלמי' המשובש, ראה מש"כ ב'ספר ירושלמי', עמ' 10 ואילך.

202 להשלמות עפ"י מקבילות וראשונים ראה להלן, הע' 245. לא מעט מן ההשמטות בירושלמי שלנו, חסרונות של מילים בודדות ושל קטעים

מלבד ההשמטות הרבות, מרובים בכי"ל גם הייתורים²⁰³, החילופים והסירוסים, במשפטים שלמים ובחלקי משפטים. 'גופים זרים' למיניהם שהשתרכבו בטקסט²⁰⁴ וכן סירוסים ו'היפוכים'²⁰⁵ מצויים ביותר בירושלמי. מרובות גם טעויות ההעתקה הפשוטות ("שיבושים גלילים בכל הספרים"²⁰⁶) – חילופי אותיות דומות, צירופי ופירווי אותיות,²⁰⁷ וכיו"ב שיבושי מעתיקים מצויים. ומעל לכול רבו כמו רבו השיבושים והעיוותים של נוסח הירושלמי המקורי כתוצאה מהשפעתו של התלמוד הבבלי, הטקסט הדומיננטי השגור על פיהם של הלומדים ושל הסופרים לדורותיהם.

כבר בעצם חזותו החיצונית התרחק כי"ל מדמות דיוקנו המקורי של התלמוד הירושלמי והתקרב לזו של הבבלי – נוספו בו משניות, פסקאות וחלוקות להלכות, בעוד שבנוסח המקורי של הירושלמי לא היו כל אלה, אלא הכול היה עשוי כחטיבה אחת רצופה של טקסט תלמודי, ללא משניות וללא פסקאות,²⁰⁸ עם מעט רווחים בין עניין לעניין.²⁰⁹ ואילו גוף נוסח הירושלמי

שלמים, ניתן עוד להשלים עפ"י נוסחאות הראשונים – אלא שההבחנה בין השמטה אמיתית להשמטה מדומה (דהיינו הוספה שהייתה בנוסחאות של ראשונים) לא תמיד פשוטה, ראה לע"ע מש"כ ב'פרקי ירושלמי', עמ' 221 הע' 5 והנ"ש. חלק מן ההשמטות הללו, בד"כ כאלו שכבר העירו עליהן, צוינו במהדורה שלפנינו ע"י סימנים שונים. וראה להלן בהקדמה, הע' 25.

203 ביניהם קטעים שלמים שהועתקו בטעות גמורה ממקום אחר – ראה לעיל, הע' 115.

204 על הירושלמי, עמ' 12 ואילך – 'גופים זרים' ממינים שונים, קטעים שלמים, גדולים וקטנים יותר, שנשתרכבו בטעות בטקסט שלנו מסיבות שונות. ואע"פ שתופעה זו קיימת במידה זו או אחרת בספרות חז"ל כולה, "היא אופינית מאד לירושלמי" (ליברמן, שם). 'גופים זרים' אלה הם בד"כ שיבושים קדומים, ורק מעטים מהם הם מעשי ידי הסופר והמגיהים שלנו. סיבת רובם ב'העתקות יתר', ובשלושים המקרים שרשם ליברמן (שם, עמ' 14–17) כולם מצויים בכי"ל המקורי, ורובם מתועדים גם בקט"ג או בנוסחאות הראשונים.

205 כגון 'מתב ר"פ לר"פ וכד', שהוא מן התופעות ה"מצויות על כל שעל וצעד בירושלמי" (ליברמן, שם, עמ' 11), או 'תמן/הכא' (ראה אור זרוע, ח"א, סי' של, מא סע"ד בשם "מורי רבינו שמחה") וכן חילופי 'מותר/אסור', 'פטר/חייב' וכיו"ב בצלעות מקבילות – וכבר הרבו להעיר על כך הראשונים, עד שניסחו ניסוחים כוללניים, כגון "הרבה דברים יש בירושלמי שצריך להפכם" (תוס' יבמות קד ע"א, ד"ה מר סבר); ומריה דירושלמי, הר"ש משנץ, כבר בראש פירושו לסדר זרעים (פאה פ"א סוף מ"א) מציע: "והגירסא הפוכה בירושלמי בטעות סופר", ע"ש – ראה מש"כ ב'פרקי ירושלמי', עמ' 275 הע' 300.

206 כניסוחו של ליברמן, שם, עמ' 7.

207 שיבושים מן הסוג הזה מצויים בכל כתבי היד של הירושלמי, ובכי"ל על כל שלביו. חילופי אותיות דומות מרובים למן כתב היד המקורי ועד לדפוסים (ראה לעיל, הע' 171). וגם טעויות של צירופי אותיות או פירודיהן מצויות בכל שלבי כתב היד; כגון בכי"ל המקורי: כיני/מני בצירוף כי – (ברכות פ"ב, ה ע"א [עמ' 19 שו' 35] – "והוא שיבוש גליל בירושלמי" [ליברמן, נזיקין, עמ' 197 והע' 9 שם]); וכך גם ניתני/מתני בצירוף ני – (מ, שהופך ל'מתניתין'! (סוטה פ"ט, כד ע"א [עמ' 947 שו' 13]); וכן חטאת/חנותא – ט – (ברכות פ"ו, י רע"א [עמ' 49 שו' 7]); אמ' /יחמי – א – (דמאי פ"ב, כב ע"ד [עמ' 122 שו' 35]); קצים/קרנים – צ – (רנ [כלאים רפ"א, כו ע"ד [עמ' 145 שו' 20]); אצו/אינו – צ – (תענית פ"ג, סוע"ד [עמ' 721 שו' 11], ליברמן, על הירושלמי, עמ' 8) וכיו"ב עוד. טעויות מעין אלו גרמו לעתים, כנראה, גם לדילוגים ע"י הדומות כבר באבותיו של כי"ל, כגון: 'שני אחים... שני ארזים' – ח – (רו [שם פ"ד, סט ע"א [עמ' 735 שו' 5–8], ע"ש) והן מצויות בדפוסים כבר בדף הראשון של הירוש' (לעיל, הע' הנ"ל) ועוד, כגון זו המפורסמת: מיין/מין – ין – (נזיר פ"א, נא ע"ב [עמ' 1098 שו' 27], ליברמן שם).

208 כמקובל עוד בקטעי הגניזה הקדומים – ראה אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 932–946 (וראה מש"כ ב'משנה', עמ' 241). העדר משניות מטופסי הירושלמי, בניגוד למקובל בבבלי, איננו עניין חיצוני בלבד, אלא כנראה תוצאה של גישות שונות בשני המרכזים: המשנה בבבל "לא היתה מקובלת כקורפוס עצמאי אלא כמשוקעת בתוך תלמודם, מה שאין כן בארץ-ישראל", שם הייתה משנה לחוד ותלמוד לחוד (ראה שם, עמ' 236 ואילך; השווה א' רוזנטל, 'למסורת גירסת המשנה', ספר הזכרון לרבי שאול ליברמן, ניו יורק וירושלים תשנ"ג, עמ' 30).

העדר פסקאות בירושלמי והכנסתן שלא במקומן גרמו לבלבולים לא מעטים, כפי שכבר הרגישו ראשונים ומפרשי הירושלמי, כגון הרש"ס, הכותב בפתיחתו על שיבושי הירושלמי: "מחיסור פסקות והלשון רצוף כולו ומטעה האדם לומר שכולו ענין אחד והם שני ענינים" – ראה אפשטיין, מלנה"מ, עמ' 941 ואילך; ליברמן, על הירושלמי, עמ' 11–12; ליברמן, הירושלמי כפשוטו, מבוא, עמ' כח–כט; וראה גם מש"כ ב'נזיקין', עמ' 69 והע' 61–67 שם, ולעיל, הע' 59.

השפעת הבבלי על ירושלמי כי"ל מורגשת גם בתופעות חיצוניות נוספות, כגון חלוקת מס' נזיקין לבבות (ראה מש"כ ב'נזיקין', עמ' 70 והע' 67 שם) ומס' סנהדרין לסנהדרין ומכות (ראה מש"כ ב'פרקי ירושלמי', עמ' 256 הע' 201); ציון סיומי פרקים ומסכתות ב'הדרן' הבבלי המובהק (בחלקם כבר בכי"ל המקורי, ראה מש"כ ב'שקלים', עמ' 32 הע' 101 וב'פרקי ירושלמי', עמ' 257 הע' 204); ואולי גם בשמות המסכתות (כגון 'יומא', 'ביצה' [כבר בכי"ל] ואף סדרן [?] – ראה שם, עמ' 223 הע' 11]).

209 ואפשר שאפילו ציון 'הל' או 'פיס' לא היו בין הלכה להלכה (ראה למשל ע"צ מלמד, בתוך אפשטיין, אמוראים, עמ' 606 לעירובין פ"י, כו סע"א). – מעניין לעקוב אחרי תהליך הוספת המשניות, הפסקאות, ציוני ההלכות ושינוייהן, למן קטעי הגניזה הקדומים, דרך נוסחאות הראשונים, כי"ל המקורי ושאר כתבי יד הירושלמי, הגהות המגיהים, הרש"ס ועד לדפוסים האחרונים.

התקרב' לבבלי בדרכים שונות: על ידי הוספות גדולות²¹⁰ וקטנות יותר,²¹¹ על ידי התאמות שונות למקובל בבבלי,²¹² ומעל לכול על ידי שינויים בלשון ובסגנון.

הדבר חמור במיוחד בתחומי הלשון,²¹³ הלשון הארמית הגלילית החיה והעברית הייחודית של אמוראי א"י (לשון חז"ל ב), שאותן אנו מכירים כעת גם ממקורות בני הזמן. כאן כל השותפים ליצירת נוסח הירושלמי שלנו – אבותיו של כ"ל, סופר כ"ל, המגיהים והמדפיסים – כולם תרמו את 'תרומתם' לשחיקת הלשון והסגנון. בעוד שבשיבושים האחרים – ובמיוחד בהשלמת ההשמטות המרובות – תרמו המגיהים לא מעט לתיקון המעוות,²¹⁴ הרי בתחומי הלשון הם רק הוסיפו שיבושים על גבי שיבושים, ועיוותו גם את שהיה עוד מתוקן בכ"ל המקורי.²¹⁵ לומדי הירושלמי וסופרי השחיתו במשך כל הדורות,²¹⁶

- 210 כגון ההוספות הגדולות והמרובות במס' שקלים – ראה מש"כ ב'שקלים', עמ' 12 ואילך.
- 211 וכמה מהן כבר במס' ברכות, הן בהלכה, כגון פ"ג, ו ע"ג [עמ' 29 שו' 16–20, 31–32]: שתי הוספות של המגיה (א) – שתייהן עפ"י כ"ר – האחת ("כר' אלעאי" וכו') מן הבבלי, והשנייה ("מקיל בה" וכו') מהלכות גדולות! – ראה אפשטיין, אמוראים, עמ' 353, ושתייהן אינן בקטעי גניזה (וכנראה בדומה לכך גם יבמות פ"ד, ו ע"ב [עמ' 852 שו' 10–11]: "ההלכה מונה לגט" וכו' – כבר בגוף כ"ל, ראה ליברמן, תוסכפ"ש, יבמות, עמ' 54; וראה גם תוסכפ"ש, כתובות, עמ' 187 הע' 6 והלכות הירושלמי הנ"ש) והן באגדה, כגון פ"ט, יד סע"ב [עמ' 75 שו' 7–12] ("והייתי מצטער" וכו', "לא הספיק" וכו') כבר בגוף כ"ל [וראה גם פ"ד, ז ע"ב [עמ' 33 שו' 10]: "... בחומה ונודעזעה החומה..."], בגוף כ"ל, וליתא בכ"ר ובמקבילה – ראה ש' ליברמן, 'הוראות נשכחות', לשוננו לב (תשכ"ח), עמ' 96 [=ליברמן, מחקרים, עמ' 489], ועצ"ע.
- 212 כגון בנוסחי תפילה, למשל ברכות פ"ד, ח ע"א [עמ' 38 שו' 36]: "ובצמח דוד עבדך", שנוספה ע"י המגיה האחר (ג) – נוסח בבלי מובהק בירושלמי! – ראה אפשטיין, אמוראים, עמ' 356, וליתא במקבילה שבתענית פ"ב, וכן בכ"ר ובולוניה כאן.
- וכך גם בקטנות, כגון "מאריכין לו ימיו ושנותיו" כרגיל בבבלי (כגון ברכות ח רע"ב) במקום "מאריך ימים בטובה" הירושלמי (כגון ברכות פ"ג, ו ע"ג [עמ' 29 שו' 31] כ"ל, כ"ר, רש"ס – אבל אצל שד"י גם כאן בבבלי כד ע"א); שם פ"ב, ד סע"א [עמ' 13 שו' 12], בכ"ל עדיין כנוסח הירוש' והמגיה הוא שהגיה כבבלי יג ע"ב, כנראה בעקבות כ"ר; ואילו בסוף פ"ח, יב ע"ג [עמ' 64 שו' 46] כבר בכ"ל המקורי כבבלי מז ע"א, אבל בקט"ג ובכ"ר כנוסח הירוש' (אפשטיין, לשרידי הירושלמי, עמ' 239 הע' 15 וכן הנ"ל, אמוראים, עמ' 345 והע' 6 שם). וכן "כבוד הבריות" הבבלי במקום "כבוד הרבים" הירושלמי בירוש' נזיר פ"ז, נו ע"א [עמ' 1122 שו' 39] – אבל במקבילה שבברכות פ"ג, ו רע"ב [עמ' 26 שו' 32]: "כבוד הרבים". וכך חדרו לירוש', בשלבים שונים, ביטויים בבליים מובהקים, כגון "יורד לפני התיבה" ו"מניח תפילין", במקום "עובר לפני התיבה" ו"לובש/נותן תפילין" (ראה לאחרונה ד' רוזנטל, מסורות, עמ' 25–27). וראה גם מש"כ ב'נזיקין', סוף עמ' 64 הע' 39 והרא"ש רוזנטל, נזיקין, מבוא, עמ' כח הע' 62 [וראה כעת מוסקובין, כפלי גרסה, עמ' 192–200].
- 213 ועמדו על כך כל חוקרי הירושלמי החדשים מאז ר"ז פרנקל, המאשים את הסופרים שהיו "בעוכרי לשוננו" (לעיל, הע' 90) ועד לגר"ש ליברמן שהאשים את מגיה הירושלמי שטשטשו "את שרידיה של השפה העממית החיה כמו שהיתה מדוברת בא"י" (שוב לידן, עמ' 110).
- 214 ראה לעיל, עמ' כו.
- 215 ראה לעיל, שם. ואכן, גדול חלקו של המגיה בשחיקת לשון הירושלמי וסגנונו, הוא הרבה להגיה במקומות שבהם נשתמו עדיין צורות ארץ-ישראליות מקוריות בכתב ידו של ר' יחיאל הסופר. כך למשל מ'י' הארץ-ישראלית המובהק (להלן, הע' 217) שהפך כבר בכ"ל המקורי ל'כ'י' הבבלי (כגון ברכות פ"ה, ט ע"א [עמ' 44 שו' 13]: "כי נפיק"), במקום שהוא נשתמר עוד (פאה פ"ח, כא ע"ב [עמ' 112 שו' 34]), בא המגיה ו'מתקן'. וכך בתופעות רבות אחרות, כגון 'של' החבור לתיבה שלאחריו שהוא מפריד אותו באופן שיטתי; 'מר' הוא מגיה ל'אמר'; 'דמר' ל'דאמר'; 'דת' ל'דאת'; 'דר' ל'דהו'; 'אין' ל'אי'; 'נא' ל'אנא'; 'לינא' ל'לית אנא'; 'נן' ל'אנן'; 'אמרין' ל'אמר'; 'תריהון' ל'תרויהון'; כתיב דיפתונג 'יין' שהשתמר עוד במקומות רבים הוא מגיה לעתים ל'אי'; "פרסופות" ל"פרצופות" (כלאים פ"ט, לב ע"א [עמ' 172 שו' 46]) – וכיו"ב עוד הרבה.
- לעומת זאת לשונות וצורות בבליות מובהקות רבות המצויות כבר בכ"ל המקורי אינן מפריעות לו כלל; אדרבה, במס' שקלים הוא 'משלים' קטעים בבליים שלמים לירושלמי המקורי, רק משום שהוא מצא אותם בטופס שממנו הוא הגיה – ראה מש"כ ב'שקלים', עמ' 22 ואילך.
- כתוצאה מ'שיתוף פעולה' זה נעלמו מן הירושלמי שלנו צורות ייחודיות שעוד הראשונים ציינו אותן כארץ-ישראליות מובהקות – כך למשל הצורות 'אדן' ו'אביר', שעליהן הצביע כבר הרמב"ן, נעלמו לחלוטין מכ"ל המוגה. 'אדן' נשתמרה אמנם פעם אחת בכ"ל המקורי (מע"ש פ"ג, נד ע"א [עמ' 293 שו' 47]), אבל גם היא 'תוקנה' ע"י המגיה ונעלמה מן הירושלמי (ראה אפשטיין, אמוראים, עמ' 471 הע' 5; שם, עמ' 480 הע' 12; הנ"ל, מלנה"מ, עמ' 1230; קוטשר, ארמית גלילית, עמ' 38; ראה גם חלה פ"א, נו ע"ד שו' 35 [עמ' 315 שו' 41]: "ואדם יוצא...", בכ"ל: "ואין יוצא..." – רצ"ל "ואדן יוצא..." [חילוף כזה, אדן/אין, מצא פרופ' ד' רוזנטל גם בירוש' קטע בולוניה, ב"מ פ"ה, י ע"ב [עמ' 1228 שו' 4]: "מיטפל אין בבהמה דקה..." – רצ"ל "אדן' כבכ"א"); וגם 'אביר' שנשתמרה עוד בכמה מקומות בכ"ל (כגון כלאים פ"ה, כט סע"ד [עמ' 161 שו' 50]), אף היא הלכה ונעלמה בעקבות 'תיקוני' המגיהים (ראה אפשטיין, אמוראים, עמ' 414 הע' 9; הנ"ל, מלנה"מ, עמ' 1223; ליברמן, הירושלמי כפשוטו, מבוא, עמ' כב והנ"ש). ובדומה לכך, גם הצורה הארץ-ישראלית המובהקת 'ביי' ל'בית', שהצליחה עוד להימלט במקום אחד בירושלמי, אף היא נעלמה מן הטקסט שלפנינו (ראה רוזנטל, המורה, עמ' יז; ליברמן, תוסכפ"ש, פסחים, עמ' 505 הע' 66) [ד"ר בנימין אליצור מעיר לי שהוא נשתמר גם בתענית פ"ד, סח ע"ד [עמ' 733 שו' 30]: "מסרביי מסר ביי" – אלא שהמגיה מחק!].
- 216 שחיקת הלשון הארץ-ישראלית המקורית חזקה גם במובאות הירושלמי של הראשונים – ולא רק בהעתקתיהם המאוחרות – וכבר עמד ר"ז פרנקל על כך שנוסחאות הר"ש "טובות מהגרסאות בירושלמי אשר בדינו" מלבד בענייני לשון "הקרובה יותר ללשון הבבלי, כי עיקר לימודם של הראשונים היה בבבלי" (אהבת ציון, עמ' VI); וכך גם קוטשר, המבקר לא רק את נוסחאות הדפוסים וכתבי היד שבידינו אלא גם "ספרי הראשונים – השיבושים הלשוניים מרובים בהם" (שם, עמ' 4) – ראה גם להלן, הע' 223.

על כל צעד ושעל, את הלשון ואת הסגנון הירושלמי המקורי, והרכיבו ביודעין ושלא ביודעין "את לשון הבבלי... על לשון הגלילי".²¹⁷ כתוצאה מכך, נוסח כ"ל ה'מוגה' – הנוסח שנתקבל בדפוסים – רחוק מאוד מבחינת טיב הלשון מנוסח הירושלמי המקורי.

שיבושי נוסח אלה באים לידי ביטוי בכל תחומי הלשון – באוצר המילים, בצורות דקדוקיות, בכתוב, בסגנון ובמינוח הירושלמי הייחודי.²¹⁸ באוצר המילים (הפועל, השם, התואר, מילות היחס וכל כיוצא בזה) בולטות במיוחד המילים הבבליות המובהקות שחדרו לירושלמי שלנו – כגון: התם, חזא, עלמא, קשיא;²¹⁹ איכא, גמר (=למד), הדר, השתא, נינהו, נמי, שכח (=נשי) ועוד. בצורות הדקדוקיות בא הדבר לידי ביטוי בשחיקת הצורות הארץ-ישראליות המובהקות;²²⁰ הכתיב,²²¹ ובמיוחד הכתיב הארץ-ישראלי הפונטי המיוחד,²²² הלך ונעלם במקרים רבים.²²³ ואילו את המינוח הירושלמי הייחודי,²²⁴ שהיה זר ללומדי הבבלי, שיבשו לבלי היכר²²⁵ ולעתים אף החליפו אותם בשגור בפייהם מן

217 קוטשר, ארמית גלילית, עמ' 4. במאמרו זה – שהוא מעין "מאניפסט של חקר ארמית היהודים בא"י" (טל, ביקורת, עמ' 278) – עמד פרופ' קוטשר המנוח בהרחבה על העובדה שהטקסטים שלנו "משובשים הם מבחינה לשונית במדה כזו שאין הם יכולים לשמש בסיס לתאור הניב... והדברים אמורים לא רק בדפוסים... אלא אף כתבי יד" (שם, עמ' 3–4), ובראשם כ"ל ועוד, ש"השיבושים הלשוניים מרובים בהם" (שם). ואכן, פרופ' קוטשר ביסס את מחקרו המקיף על 'אבות טקסטים', וביניהם כתבי היד הטובים של מדרשי האגדה, ובראשם כ"ל וטיקן 30, ואילו על נוסח הירוש' הוא סמך יחסית מעט; בעיקר הוא סמך על שרידי הירושלמי שעלו מן הגניזה ש"מעתיקיהם היטבו להבין את הארמית הגלילית... [ו]לא היו נוטים ביודעים להרכיב את צורת הבבלי על הגלילית" (שם), ורק לעתים רחוקות הוא מביא גם נוסח כ"ל, בד"כ עפ"י ד"ו. אלא שבדיקת כ"ל גופו הייתה מעלה לעתים תוצאות טובות יותר (כך למשל בדוגמאותיו לצורת 'מן/מ' בינוני' בשימוש של פרדיקטיב, עמ' 36 מס' 19: ירוש' פסחים פ"ד, לא ע"ב [עמ' 521 שו' 38] 'מדאתא' – כך בד"ו, אבל אין זה אלא הגהתו של המגיה, בכתב היד המקורי 'מאתא' (ראה גם רוזנטל, למילון התלמודי, עמ' 183 הע' 5); וכך גם בעמ' 44, בטיפולו במקור המפורסם לשחיקת הגרוניות שבירוש' ברכות פ"ב, ד ע"ד [עמ' 17 שו' 45–47] הוא מעתיק את נוסח קט"ג לעומת ד"ו, מבלי לקחת בחשבון את נוסח כ"ל המקורי – ראה ליברמן, שוב לידן, עמ' 110; אפשטיין, מבואות, עמ' 348, וכיו"ב עוד). וכאמור, חוסר ההבחנה הברור בין ירוש' ד"ו לכ"ל הכשיל גם חוקרי לשון אחרים, כגון דלמן ב'דקדוק' שלו (ראה לעיל, הע' 36). – על מצבם המשובש של הטקסטים שלנו לחקר הארמית הגלילית ראה גם מ' סוקולוף JNES XXXVII (1978), pp. 162 ff.

218 הבבליזציה של נוסח הירושלמי היא תהליך ארוך וממושך, שראשיתו בימים קדומים, והיא הגיעה לשיאה בכתבי היד ה'אשכנזיים' המעובדים בכוונת המכוון, כדוגמת כתבי יד של מסכת שקלים נוסח ב וכתבי יד של 'ספר ירושלמי'. התופעה חמורה במיוחד דווקא במקומות שאין ההוספות והשינויים מודעים, אלא עיוותים שלא מדעת של נוסח הירושלמי והטייתו למורגל אצל לומדי הבבלי – ראה הרשימות שרשמתי ב'שקלים', עמ' 29–31 והע' 98–99 שם, וב'כת"י אשכנזי', עמ' 48 הע' 89. רוב התופעות המצוינות שם מצויות גם בכ"ל, אם כי במידה פחותה הרבה. לא באתי כאן אלא לציין כמה תופעות המזדמנות באקראי, מכל הבא ליד.

219 ארבעת 'ביטויים בבליים' אלה נרשמו ע"י הגר"ש ליברמן, במבואו לדברים רבה שלו, עמ' XXII, מתוך שני הפרקים הראשונים של מסכת ברכות. אותם ביטויים עצמם חוזרים גם להלן (כגון פ"ז, יא ע"א שו' 25 [עמ' 55 שו' 20]: 'התם'; שם שו' 33 [שם שו' 29]: 'חזא' [וראה דבריו ב'הירושלמי כפשוטו', עמ' 197]; וראה שם שו' 42 [שם שו' 41]: 'קשיא' [?]). אבל התופעה מצויה הרבה יותר, ולא רק בפרקים הראשונים של הירושלמי – אלא שהיא הולכת ופוחתת בד"כ, ככל שהמעתיקים נתקלו בתופעות שנראו להם בתחילה מוזרות. כמות הביטויים הבבליים המובהקים משתנה גם ממסכת למסכת (לעיל, הע' 161), ובוודאי מכ"י לכ"י; וכאמור, היא גדולה במיוחד בכתבי היד של הירושלמי מן הטיפוס האשכנזי המעובד (לעיל, הע' 218).

220 כגון החלפת הצורות הארץ-ישראליות המובהקות 'מודיי', 'בעיי' וכיו"ב (ריבוי של בינוני ל"י) במקבילותיהן הבבליות 'מודו', 'בעו' וכיו"ב – כגון 'כל עמא מודו' (ביכורים סוף פ"ג, סה ע"ד פעמיים [עמ' 362 שו' 4, 9], ועוד); 'בני נש בעו מילף' (יבמות פ"א, ג סע"א [עמ' 835 שו' 4] ועוד) – הערת ד"ר מ' מישור.

221 כגון 'רבנין' הארץ-ישראלי שהומר לעתים קרובות ב'רבנן' הבבלי – ראה ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ג, ב, ירושלים תשכ"ז, עמ' 38.

222 ראה ליברמן, הירושלמי כפשוטו, מבוא, עמ' כא ואילך.

223 ראה הגר"ש ליברמן, 'חשבון אותיות', מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 329. – שחיקת הכתיב הארץ-ישראלי אינה עניין לכ"ל דווקא, היא קיימת במידה זו או אחרת בכל עדי הנוסח, גם בנוסחאות הראשונים (ראה לעיל, הע' 216) ואף קטעי הגניזה הקדומים אינם נקיים מכך (ראה למשל עסיס, סנהדרין, עמ' 45).

כידוע, ההבחנות המקובלות בין הצורות הארץ-ישראליות לבבליות הולכות ומתערערות (ראה מש"כ ב'כתובות', עמ' 152, הע' 472; ובניסוח מפורש יותר ד' רוזנטל, משנה עבודה-זרה, דיסרטציה, ירושלים תשמ"א, עמ' 10 ואילך, ולאחרונה הרבה). עכ"פ, חוסר האחידות בכ"ל קיים בכל שלביו, למן הסופר דרך המגיהים ועד לדפוס.

224 מונחי הירושלמי, אחד המפתחות העיקריים להבנת מהלך דיוניו של תלמוד זה, סבלו במיוחד משיבושי הטקסט. וכבר קבל פרופ' ליברמן על "העובדה המעציבה שאין לנו עד עכשיו ספר... שנמצא בו את כל הטרמינים המיוחדים שבירושלמי" (על הירושלמי, עמ' 47). – אבל גם בתחום זה חלה התקדמות גדולה בזמן האחרון ע"י שני חיבורים מקיפים וחשובים ההולכים ונערכים: מ' עסיס, אוצר; ול' מוסקוביץ, טרמינולוגיה.

225 מונחי ירושלמי מובהקים, שהיו זרים לרגלי הבבלי, שובשו, הם או סביבתם, בכל הזמנים בדרכים שונות. לשיבושי המונחים שבכ"ל היסטוריה ארוכה, בחלקם קדומים ומצויים גם אצל הראשונים, בחלקם נעשו ע"י הסופר שלנו וקודמיו, ואחרים נוספו ע"י המגיהים. כך למשל זו

הבבלי. ²²⁶ מרובים גם השיבושים בשמות החכמים, ²²⁷ בתואריהם ²²⁸ ובדרך מסירת מאמריהם ²²⁹ – שיבושים הגורמים לבלבול בסדר הדורות וביחסי חכמים זה לזה (קדום-מאוחר; א"י-בבלי). ²³⁰ גם שיבושים אלה מצויים בכל שלביו של כתב היד, ²³¹ וגם

המפורסמת, 'כתי פשיטא לך' המצויה בירוש' כעשר פעמים, ועד לדפוסים החדשים לא נשתמרה בשום מקום. המונח שובש כבר בכי"ל המקורי ל'כתי', 'בתר', 'בה' ועוד; ואילו בשלושת המקומות הראשונים בהם עוד נשתמר בכתב היד, הוא נמחק ע"י המגיה (פאה פ"ח, כ ע"ד [עמ' 110 שו' 17] ותרומות פ"א, מ ע"ג [עמ' 220 שו' 27] – בפעם השנייה שם [שו' 35], נשמט משפט שלם, והמגיה השלים אותו על הגיליון, בלי המונח כלל, והוא חסר בדפוסים עד היום, ראה מוסקוביץ, טרמינולוגיה, עמ' 315 הע' 30, ועצ"ע; וראה שם, עמ' 309 הע' 12). וכך גם הצורה הייחודית 'לשם מתניתא מסייעה/אמרה כן' (= 'לשן מתניתא' – י"נ אפשטיין, "לפירושים ירושלמיים", תרביץ ו' [תרצ"ה], עמ' 237 [=מחקרים ב, עמ' 871] [וראה מדקדוקי ירושלמי, עמ' 46] ומלנה"מ, עמ' 1232) [תודתי לד"ר ש' נאה שהעיר לי גם על ליברמן, מחקרים, עמ' 550] נשרדה עוד בכי"ל בשלושה מקומות – בראשונה (פסחים פ"ה, לא ע"ד [עמ' 523 שו' 5]) 'תיקן' המגיה 'לבד', בשנייה (ר"ה פ"א, נו ע"ג [עמ' 661 שו' 40]) הוא מחק לגמרי, ורק בפעם השלישית (גיטין פ"א, מג ע"ד [עמ' 1057 שו' 29]) השאיר 'לשם' – ובשלושתם נדפס בהתאם לכך.

ומעניין לציין שכמה מן המונחים המובהקים בהופעותיהם הראשונות טופלו – שובשו ו'תוקנו' – ע"י הסופרים והמגיהים, וככל שהתקדמו תיקנו פחות. כך כבר במונח הראשון שבשורות הראשונות של הירוש' (ברכות פ"א, ב רע"א [עמ' 1 שו' 4]): 'אתה/איתא חמי', ובסמוך לאחריו (שם רע"ג [עמ' 2 שו' 15]): 'כיי דתנין תמן' הוגה לכדתנין תמן; 'כיני מתניתא' בהופעתו הראשונה (ג ע"א [עמ' 6 שו' 33]) 'תוקן' ע"י המגיה ל'בעי מתניתא', בשנייה (פ"ב, ה ע"א [עמ' 19 שו' 35]) שובש כבר בכתב היד המקורי ל'מיני מתניתא' [יש לתקן בדבריי ב'ליידן', עמ' 211 הע' 30] – טעות מעין זו 'כיני/מיני מתני' גם ביבמות פ"א, ג ע"א [עמ' 833 שו' 49] במעבר מכי"ל לד"ו, עיי"ש, וכן שם להלן (ה סע"ב [עמ' 21 שו' 39]) 'ביני מתניתה' ואילו שם (ה ע"ב שו' 42 [שם שו' 18]) 'אין בעי' פעמיים, וצ"ל 'אין כיני' כבקט"ג ובמקבילה, ובסמוך להלן (ה ע"ד שו' 46 [עמ' 24 שו' 17]) תיקן המגיה 'וכיני' ל'וביני' – ורק מכאן ואילך נשתמרו הצורות המקוריות; 'אד הי תנא' (פ"ב, ד רע"ב [עמ' 13 שו' 20]) שובש בכ"י לאדא יתנה' (אפשטיין, אמוראים, עמ' 405 הע' 8 – השווה גינצבורג, פירושים וחדושים, שם, עמ' 231 ואילך); 'אתא ר"פ' בשם ר"פ' הוגה בפעם הראשונה (שם, ד ע"ד [עמ' 17 שו' 34]) 'לאמר ר"פ...'; 'לא צורכא דלא' שובש בפעם הראשונה (שם סע"ד [עמ' 18 שו' 13]) ל'לית צורכיה' – והוא משתבש גם אח"כ ל'לא צריכא אלא' הבבלי וכי"ב; 'מכפליה' (שם, ה ע"א [עמ' 19 שו' 17]) שובש הן ע"י הסופר הן ע"י המגיה, עיי"ש; 'אית לך מימר' בהופעתו הראשונה (שם, ה רע"ב [עמ' 20 שו' 21]) הפך ל'לימיר'; גם המונח 'דברי חכמים' וכו' נשתבש בהופעתו הראשונה (פ"ה, ט סע"ב [עמ' 46 שו' 17]) – ראה אפשטיין, אמוראים, עמ' 359 הע' 20 והנ"ש; 'מה ופליג' (פ"ו, י סע"א [עמ' 50 שו' 23–24]) הפך ל'מה פליג', ואח"כ ל'ולא פליג' הבבלי (דמאי פ"ב, כג ע"א [עמ' 123–124]); 'היך עבידא' בשתי הופעותיו הראשונות (פ"ח, יא ע"ד [עמ' 60 שו' 14, 23]) נשמט בכי"ל והושלם רק ע"י המגיה; 'אתא מימר לך' הפך בפעם הראשונה (פאה פ"ב, טז ע"ד [עמ' 88 שו' 14]) בידי המגיה ל'אנא מימר לך'; ובהופעה הראשונה של המונח 'דעוון דעוון' (תרומות פ"א, מ סע"ד [עמ' 222 שו' 35]) הפך ל'רעיון רעיון' והמגיה עוד מחק את השני, אפשטיין, אמוראים, עמ' 442 הע' 26.

226 ובמיוחד המונחים הנפוצים בבבלי, כגון: "מאי איכא למימר" (שבת פט"ז, טו רע"ד [עמ' 438 שו' 35]); "כי הא דר"פ..." (קידושין פ"א, ס ע"ב [עמ' 1150 שו' 12]); "היכי דמי" (ב"ק פ"ה, ה ע"א [עמ' 1201 שו' 17], ראה ליברמן, קיסרין, עמ' 8. – וראה גם "דמי" בשימוש של השוואה "כ... דמי" בהשפעת השימוש השגור בבבלי, ראה עירובין פ"ז, כד ע"ג [עמ' 485 שו' 27]; "כמוצא לאשפה דמי", וליתא במקבילות שבמע"ש פ"ד גיטין פ"ה וכן אצל ראשונים ועוד; עירובין להלן שם [עמ' 486 שו' 1]: "... כי ד רבו דמי", וליתא במע"ש הנ"ל ובקידושין פ"א; כתובות פ"ה, כט ע"ד [עמ' 982 שו' 13]: "... כמי שברח דמי", וליתא ברי"ף ועוד [אבל נמצא אצל כמה מחכמי אשכנז]. – וכי"ב עוד.

227 ואלה בנוסף לשיבושי השמות הרגילים בכל ספרות חז"ל, כמו: אליעזר/אלעזר; שמעון/ישמעאל; יעקב/עקיבה; יוחנן/יונתן; חנינה/חנניה וכי"ב.

228 כגון רב/רבי וכי"ב; וכן הוספת תארים בהתאם למקובל בבבלי – וגם בניגוד לו, כגון ברכות פ"ז, יא ע"ב [עמ' 57 שו' 11–12, 32] < "ר" < שמעון בן שטח" (כי"ל המקורי); ור' יוחנן פונה אל תלמידו (שם פ"ב, ד ע"ב [עמ' 14 שו' 11]: < "ר" < יעקב בר אידי – יודע את לפייס" (הסדר) – ראה אפשטיין, מדקדוקי ירושלמי, עמ' 41 ואילך.

229 כגון ר"פ אמר/אמר ר"פ; וכן הוספות מרובות של 'אמר' – כגון 'ר' ברכיה בשם ר' חלבו אמר' (ברכות פ"א, ב ע"ד [עמ' 4 שו' 11]), 'ר' יסא בשם ר' יוחנן אמר' (שם, שם [שו' 42], עיי"ש), וכן 'ר' עזריה אמר' על הדא דרשב"ל" (שם רע"ד [שם שו' 1]). הטעויות מרובות במיוחד בשרשרות, כגון: 'ר' זריקן ור' אמי בשם רשב"ל" (שם, שם [שו' 14] – לעיל הע' 160; וראה גם: 'ר' חלבו ר' שמעון בשם ר' יוחנן בשם ר' ירמיה' וכו' (שם, ג רע"ד [עמ' 10 שו' 33], עיי"ש; וראה אלבק, מבוא, עמ' 330 הע' 298), וכי"ב הרבה מאוד – ראה פרנקל, מבוא, טז ע"ב; ליברמן, נזיקין, עמ' 172 הע' 4. כן ראה מה שצינתי ב'שקלים' (לעיל, הע' 218).

230 כגון החילופים התכופים: יוסה/יוסי/איסי/אסי/יוסף וכי"ב; זעור/זעירי/זעורה/זעירא/זירא – בנוסף לחילופי זעירי/זעורה/זעירא וכי"ב; הונא/הונה/חונה/חנה/חנינה/חנינה/חנינה וכי"ב; חסדא/חסידה/חסדיי; וכן החילופים: ביר/בר/רבי/בשם רבי; ר"פ ר"פ בשם ר"פ/ר"פ ור"פ בשם ר"פ – וכיוצא באלה עוד הרבה.

231 כגון השיבושים המגוונים בשם הנפוץ 'ר' < יוסי < בי ר' בון" – תרומות פ"א, מ ע"ג (המדפיס); 'ר' יוסי < בי ר' בון < – שבת פ"ז, י ע"ג [עמ' 411 שו' 48] ועוד; 'ר' יוסי בר' < בון < – ברכות פ"ח, יא ע"ד [עמ' 60 שו' 11] ועוד; 'ר' יודה בר' בון" – כתובות פ"ה, ס סע"א [עמ' 984 שו' 2] (ראה אלבק, מבוא, עמ' 329 הע' 296); ועד להשמטת השם בכלל: < "ר' יוסי בי ר' בון < הדא דתימר" וכו' – הוריות פ"ג, מח ע"ג [עמ' 1430 שו' 25], ראה המקבילה שבת פט"ז, טו ע"ג [עמ' 437 שו' 33], ולעומתו, הוספה מיותרת ומוטעית של השם 'ר' יוסי בר"ב" – ביצה פ"א, ס ע"ג [עמ' 685 שו' 3] (ראה אפשטיין, מדקדוקי ירושלמי, עמ' 39) וכי"ב עוד.

הם נובעים הן מטעויות העתקה פשוטות²³² הן בהשפעת הבבלי²³³ – הכתיב הארץ-ישראלי של השמות²³⁴ הומר לעתים קרובות בכתיב הבבלי.

ואף על פי כן, ולמרות כל חסרונותיו, אין ספק שכי"ל הוא כתב היד החשוב ביותר של התלמוד הירושלמי העומד לרשותנו – ולו רק משום שהוא כתב היד היחיד ששימר לנו את הירושלמי בשלמותו. ולמעשה, לאחר הגהותיו והשלמותיו, הוא בהחלט כתב יד 'משובח לפי הערך' מבחינות הרבה.²³⁵ על ידו, ורק על ידו, ניתן יהיה להעמיד את נוסח הירושלמי על מכוננו, אם רק נכיר את בעיותיו ואת מגרעותיו. ואכן, באמצעים העומדים היום לרשותנו ניתן לתקן, בקלות יחסית, את נוסחו²³⁶ – על ידי כתיב יד נוספים, מקבילות, מובאות הראשונים והכרה טובה של לשונו, סגנונו ומונחיו של התלמוד הירושלמי.

ה

על כל פנים, אנו אין לנו אלא לחזור לכ"י לידן גופו, כמות שהוא, על הגהותיו ועל שיבושיו. איך שלא נעריך את טיב עבודתו של הסופר או את הגהותיהם של המגיהים, ואיך שלא נחלק את האחריות ביניהם – כל שיקול בדבר נוסחו הנכון של הירושלמי חייב להתבסס על מה שמצוי בכתב יד זה. אלא שדא עקא, הכרת גלגולי נוסחאותיו של כתב היד איננה פשוטה כלל וכלל, לא תמיד קל להבחין בין המקור ל'תיקונו', ולא תמיד ברורה לשון ההגהה וכוונתה, ומעל לכול, האבחנה בין מגיה למגיה.

את המשימה הזאת נטלה על עצמה האקדמיה ללשון העברית בהכנת מהדורה זו של כ"י לידן – לתת בידי הלומד והמעייין העתק מדויק ככל האפשר של כתב היד על כל מרכיביו. כאן נמסר בדייקנות מרובה כתב היד כפי שהוא יצא מידי של הסופר, בתוספת כל ההגהות למיניהן, באבחנה ברורה בין הגהותיו של הסופר עצמו לבין שאר המגיהים האחרים, ובסימונו של כל מגיה באופן ברור: הגהותיו של הסופר לחוד, של 'המגיה' בציון מיוחד וכן כל הגהה אחרת.²³⁷ מכאן ואילך יש בידי הלומד הנוסח 'המקורי' של ירושלמי כ"י לידן, כתב היד שממנו נדפס הירושלמי, אבל זאת הפעם בלי שינויי של המדפיס וטעויותיו.²³⁸ על כל צעד ושעל יכול המעיין לעקוב כמו עיניו אחרי גלגולי תיקונו וקלקוליו של כתב היד ולשקול את שיקוליו בדבר הנוסח המקורי. ואל יהא דבר זה קל בעינינו, שכן לא כל פרט בכתב היד, ובוודאי שלא כל הגהה, ועל אחת כמה וכמה לא כל מה שקדם להגהה ותוקן (הנוסח המקורי של כתב היד), ניתן לקריאה ברורה, ולו גם מן התצלום המשובח ביותר.²³⁹ כדי

232 כגון: אבא/אדא/אחא, בינא/בונא/מנא, אמי/מנא; ר' יעקב בר אחא/ר' אחא בר יעקב; ר' יעקב דרומנה/דרומייה (ברכות פ"א, ב ע"ב [עמ' 1 שו' 42]); ר' > יעקב < ארמניא (מו"ק פ"ג, פב ע"ג [עמ' 815 שו' 17]); ר' יצחק בריה דר' הוה/חיה כתובה (ברכות פ"ג, ו ע"א [עמ' 25 שו' 21]); וכן בגלל השמטות פשוטות ע"י הדומות, כגון: ר' זעירה [מר עוקבן בשם שמואל ר' זעירה] רב ירמיה בשם רב" (שם רפ"ג, ה ע"ד [עמ' 24 שו' 14]) – ועוד הרבה מאוד, ראה אפשטיין, מדקדוקי ירושלמי, עמ' 39 ואילך, וראה גם לעיל, הע' 158 (פאה).

233 כגון: ר' שמעון בן לקיש/ריש לקיש (ראה מש"כ בינזיקין, עמ' 62 הע' 31).

234 כגון: בא/ווא, זעורה, יודן, יוסה, יני, לא, ליעזר, לעזר, שמיי ועוד, ובדומה לזה השינויים בכתיבם של שמות מקומות, כגון: טיבריה, ציפורין, בית שן ועוד.

235 ראה מש"כ ב'פרקי ירושלמי', עמ' 274 והע' 299 שם; 'ליידן', עמ' 218 ואילך. על כל פנים, ביחס לטופסי הירושלמי האחרים שאנו יודעים שהם עמדו לרשותם של מדפיסי דפוס ונציה (ראה 'שקלים', עמ' 65 הע' 167), אין ספק שבחירתם בכי"ל הייתה בחירה נכונה בהחלט! הדבר ברור כלפי כ"י רומי המשובש לסדר זרעים ולמס' סוטה; כך גם כלפי נוסחאות מסכתות שקלים והוריות שהדפיסו גם במסגרת התלמוד הבבלי; וכך אפילו כלפי אותו כ"י נעלם שממנו השלימו את החסר בכי"ל בסוף מס' יבמות (ראה מש"כ ב'ספר ירושלמי', עמ' 19 הע' 95).

236 שהרי, כאמור, שיבושי הנוסח של הירושלמי הם בעיקרם שיבושים טכניים – ראה לעיל, הע' 94.

237 ההבחנה בין הגהות הסופר להגהותיו של 'המגיה' קלה היא בדרך כלל ופשוטה, לעומת זאת ההבחנה בין המגיהים האחרים אינה חלקה כלל וכלל, ובוודאי לא ההבחנה בין מגיה ג למגיה ד (ראה לעיל, הע' 144). לכן, כל הגהה שאיננה באופן ברור של הסופר או של 'המגיה' סומנה במהדורה זו בציון כולל אחד. הגהות אלו יכולות להיות עקרוניות של כל אחד מן המגיהים, אבל חזקתן שאין הן משל הסופר או של 'המגיה'. מכאן ואילך אין שום סיבה להיזקק לנוסחאות ד"ו וצאצאיו – שהרי כאמור, נוסח הירושלמי שלנו השתבש לא מעט גם במעבר מכי"ל לד"ו, ראה לעיל, עמ' 42 ואלך והערות 167–174 שם. ועל כן, בכל טיפול ביקורתי בנוסח הירושלמי אין להתייחס כלל לנוסח ד"ו (ראה לעיל הע' 42 והע' 217), יש לציין את מקורו בלבד, את נוסח כי"ל גופו הניתן כאן בדייקנות, בלי טעויותיו של המדפיס ושינויי (ואכן במהדורה הביקורתית הראשונה של מסכת ממשכתות הירושלמי, בירושלמי נזיקין של פרופ' רוזנטל המנוח, אין זכר לנוסח ד"ו, ועל ידי כך נמנעו הערות מיותרות לטעויותיו של ד"ו במסכת נזיקין – למקצתן ראה מה שצינתי בינזיקין, עמ' 121 הע' 20; ועוד, כגון ב"מ סוף פ"ח, יא ע"ד [עמ' 1235 שו' 4–5]: "לית דא פשטא על...". ראה מ' עסיס, תעודה ז [תשנ"א], עמ' 134).

239 קשות במיוחד הגהותיו של 'המגיה', שהגיה בד"כ ביד גסה, מחק ועתים אף גירד את מה שקדם לו, עד שלעתים קרובות אי אפשר כלל לקרוא את הכתוב שלפני התיקון, או שקריאתו מסופקת (ראה למשל את ההתלבטויות סביב קריאתה של אות אחת מחוקה, אצל אפשטיין, דקדוקי ירושלמי, עמ' 46; ליברמן, פירושים ירושלמיים, תרבי"ו (תרצ"ה), עמ' 235 [=מחקרים, עמ' 215]; אפשטיין, "לפירושים ירושלמיים", שם, עמ' 237 [=מחקרים, ב, עמ' 871] – והשווה אפשטיין, אמוראים, עמ' 529 [וכעת ל' מוסקוביץ, אסופות ח (תשנ"ד), עמ' לב והע' 9 שם], ומהדורה זו, להלן, פסחים עמ' 523 שו' 5).

כבר במאמרו הראשון על כתב היד הבחין רו"פ (לעיל, הע' 29, עמ' 400) שבמקומות רגישים לנצרות יש בכתב היד סימנים לצנזורה. ואכן,

למסור בדיוקנות מרובה ככל האפשר את כל המצוי בכתב היד,²⁴⁰ חזר ובדק אותו בקפדנות עובד נאמן של האקדמיה²⁴¹ במקור, בגוף כתב היד, בספריית האוניברסיטה של ליידין. כך, שגם אם נזכה בעתיד הלא רחוק – כך אנו מקווים – לרפרודוקציה מעולה של כתב היד גופו,²⁴² תשמש העתקה מדויקת זו מדריך נאמן לקריאה נכונה של הטקסט במאות המקומות המסופקים.²⁴³

יתר על כן, צוות מיומן של עובדי האקדמיה ללשון העברית טרח ועמל קשות כדי לנסות ולקרב, ככל האפשר, את הטקסט שבכ"י ללידן לנוסחו 'המקורי' של התלמוד הירושלמי. לצורך מאגר הנתונים של המילון ההיסטורי השתדלו עובדי האקדמיה להשלים את שנשמט מכ"ל ונותר חסר גם לאחר ההגהות. ²⁴⁴ ההשלמות ניתנו על פי עדי נוסח ישירים, כתבי יד או קטעי גניזה,²⁴⁵ ואילו המחיקות והתיקונים הוצעו לפי העניין ובהתאם לשיקול הדעת.²⁴⁶ צורות לשוניות מפוקפקות בארמית של הירושלמי וכן שינויים בשמות החכמים לא צוינו בדרך כלל – גם זאת בהתאם לצורכי המילון ההיסטורי ללשון העברית.

ההדפסה הנוכחית של כ"ל אינה מתיימרת בשום אופן לשמש תחליף למהדורה ביקורתית של התלמוד הירושלמי, רחוק מזה. אין כאן בעיקרה אלא מהדורה ביקורתית של כ"י ללידן עם שיפורים טקסטואליים מצומצמים – עם זאת יש לקוות שיש בה כדי לקרב את הטקסט בצעדים משמעותיים לקראת מהדורה רצויה בעתיד. את השלמות ה'מתקנים' ואת ציוניהם האחרים אין לראות בשום אופן כהכרעות, בבחינת כזה ראה וקדש. אין כאן אלא רמז בלבד ללומד: שים לב, לפי עדי נוסח אחרים חסר כאן בטקסט; לפי העניין יש כאן תוספת מיותרת או טעות אחרת כלשהי. ברור שאין לדבר סוף, ואין ספק שנותרו עדיין הרבה הרבה השמטות, ייתורים, סירוסים וטעויות שונות אחרות בנוסח הירושלמי שלא צוינו כאן כלל, אבל נסתפק במה שיש, ונודה על מה שניתן.²⁴⁷ ייתכן שמוטב היה להימנע מכול וכול מלהתערב, ולתת רק את כתב היד כמות שהוא – אבל במקרה שלנו ברור שאין המוסיף גורע, שהרי הכול מסומן ומצוין כדבעי.

בארבעת המקומות שבהם מופיע שמו של 'ישו בן פנדרא' הוא כתוב ע"י המגיה על מקום פנוי בכתב היד, אלא שלא ברור מי, מתי וכיצד פעל. בשלושה מן המקרים ברור שגם קודם לכן היה כתוב משהו, אלא שהוא נמחק (נגרד) ע"י מישהו בשלב כלשהו (שבת פי"ד, יד ע"ד פעמיים [עמ' 434 ש' 28, עמ' 435 ש' 9], ובפעם השנייה במקבילה שב"פ, מ ע"ד [עמ' 1385 ש' 42–43]; ואילו במקרה הרביעי (הראשון בע"ז הנ"ל [ש' 11]) נראה לכאורה שהמקום נשאר חלק ע"י הסופר עצמו, ואלמלא המקרים האחרים הייתה כאן לכאורה עדות לצנזורה פנימית כבר במאה ה"ג ע"י ר' יחיאל הסופר, ועצ"ע (רז"פ הנ"ל: 'Lücke'; שטיינשניידר בקטלוג שלו [לעיל, הע' 30] עמ' 543 בהערה: 'erasa'; וראה אפשטיין, אמוראים, עמ' 521 ועמ' 600, וכעת שפר-בקר, שבת וע"ז הנ"ל, והמהדורה שלפנינו שם ושם). – ראה גם אליצור, הוריות, עמ' 4 הע' 19, שהעיר על 'משומד' שכתוב שם (פ"א, מה ע"ד [עמ' 1414 ש' 24–25]) בכ"י של המגיה על מקום פנוי. אלא שלאור העובדה שבכל המקומות האחרים מופיע 'משומד' במפורש בכתב ידו של הסופר עצמו ללא סימן של היסוס כלשהו, עדיין צ"ע בתופעה. על כל פנים, ברור שבראשית המאה הט"ז באיטליה לא חששו המגיהים והמדפיסים (וראה גם לעיל, סוף הע' 129).

240 דהיינו כל המצוי בכתב היד מן הטקסט של התלמוד הירושלמי, שהרי מטרת עבודת האקדמיה ללשון העברית הייתה לספק טקסט מבוקר של תלמוד זה לצורכי המילון ההיסטורי. מטעם זה לא ניתן כאן נוסח המשנה שבכ"י ללידן, שמקומו במאגר הנתונים של לשון המשנה. יתר על כן, כפי שהוכיח פרופ' אפשטיין, אין נוסח המשנה שבכתב יד זה חלק אינטגרלי של נוסח הירושלמי, שהרי בכתבי היד הקדומים של הירושלמי לא הייתה משנה כלל (ראה לעיל, הע' 208). על מקורו של נוסח המשנה בכ"ל נאמרו השערות שונות שלא הוכחו כלל – ראה צ' פיינטוך, מסורות, עמ' 13 ואילך והע' 1 שם (והשווה למקור שבתרביץ מה [תשל"ו], עמ' 178).

241 בואו ונחזיק טובה לר"ר בנימין אליצור שישב בלידן ובחן בקפדנות מרובה, בעזרת מכשירי קריאה משוכללים, את כתב היד. הוא וצוות עובדי המילון ההיסטורי הקדישו שנים ארוכות לשיפור נוסח הירושלמי לקראת הכנסתו למאגר הנתונים של המילון (ראה מש"כ ב'פרקי ירושלמי', עמ' 3 הע' 15).

242 הוצאת פקסימיליה משובחת של כתב היד תוכננה כבר פעמים אחדות, אלא שמשום מה היא לא יצאה אל הפועל. עוד בשנת 1949 נטל על עצמו בית הוצאה דני מכובד את ביצוע המשימה, ומשלא התממשה תכנית זו עברה המשימה לחברה דנית אחרת שתכננה מהדורה מפוארת עם מבוא מאת פרופ' שאול ליברמן (ראה *Studia Rosenthaliana* VIII [1974], p. 131). כעבור שנים, בסוף שנות השבעים, חזרה התכנית וניעורה, והפעם עם מבוא מאת פרופ' א"ש רוזנטל (ראה הפרוספקט *Early Hebrew Manuscripts*, ed. M. Edelmann) – אלא שגם יזמה זו לא יצאה אל הפועל. לעומת זאת הופיע בשנת תשל"א דפוס-צילום פיראטי של כתב היד, באיכות גרועה ביותר שזכתה לקיתונות של ביקורות קשות (ראה *Studia Rosenthaliana* הנ"ל וכן מש"כ ב'שקלים', עמ' 58 הע' 138 וכן אליצור, דף אבוד, עמ' 661 הע' 2–1).

243 העתקה טובה של כ"י ללידן, עם ציונים מדויקים של ההגהות, הופיעה בשנים האחרונות גם במסגרת מפעל ה"סינופסיס לתלמוד הירושלמי" בעריכתם של פרופ' פ' שפר וד"ר י' בקר מברלין (לעת עתה הופיעו שלושה סדרים בחמישה כרכים [Tübingen 1991–1998]). מטרתו של המפעל הנ"ל (ראה שם, א, עמ' VII–VIII) שונה מכוונת מהדורה זו של האקדמיה ללשון העברית. עכ"פ בהגהה האחרונה של מהדורת האקדמיה נבדקה שוב ההעתקה בהשוואה להעתקה שבסינופסיס – במקצת מקומות שנתגלו חילוקי דעות חזרו ונבדקו הקריאות מחדש. במקרים המעטים של סטייה יש לקוות שאכן יש לנקוט כלישנא בתרא.

244 ההשלמות צוינו בסוגריים מזווים, ואילו הגירסאות המפוקפקות סומנו בסימני קריאה – ראה להלן בהקדמה.

245 בד"כ לא ניתנו השלמות לא עפ"י מקבילות ולא עפ"י נוסחאות הראשונים.

246 בד"כ הגהות שהוצעו כבר ע"י מפרשי הירושלמי וחוקריו.

247 גם אלה, ההשלמות וציוני התיקונים, נעשו לצורכי המאגר של המילון ההיסטורי ללשון העברית, כפי שנהוג בכל היצירות המותקנות בו.

במהדורה זו נעשו גם שכלולים נוספים:²⁴⁸ סימון מובאות פסוקי מקרא ומשנה; ציון מראי מקום למובאות המשנה; חלוקת סוגיות הירושלמי בהתאם לחלוקת המשנה. כמו כן צוינו בשולי הטקסט מראי המקום לדפוס ונציה, כדי להקל על החיפוש לפי הציונים המקובלים.

הדפסה מבוקרת זו של כ"י לידן מהווה צעד חשוב בדרך להעמדת נוסח המקורי של התלמוד הירושלמי. קשה להפריז בנחיצותו של נוסח מבוקר ומדויק ככל האפשר של הטקסט החשוב ביותר מעולמם של רבותינו אמוראי ארץ ישראל, בתקופה הקריטית של המאות השלישית והרביעית לספירה. זהו המסמך המרכזי לכל ידיעותינו את תולדות עם ישראל בארצו ועל אדמתו בדורות האחרונים בטרם הפכה המלכות למינות.²⁴⁹ זהו המקור החשוב ביותר לעולמם הרוחני ולחיי היום-יום של אבותינו בזמן ההוא ולהכרה בלתי אמצעית את לשונם ואת אורחות חייהם.²⁵⁰ מהדורה זו מצטרפת למשימות האחרות ההולכות ומתבצעות בזמן האחרון לקידום מטרה זו: הוצאה מבוקרת של כל שרידי הירושלמי שבגניזה,²⁵¹ איסוף מלא של כל מובאות הירושלמי אצל הראשונים²⁵² ורישום מלא של כל המקבילות; כל אלה – בצירוף לטרמינולוגיה מוסמכת,²⁵³ קונקורדנציה ראויה ומילון מיוחד לארמית הארץ-ישראלית²⁵⁴ – יצעידו אותנו צעדים ממשיים לקראת פתרון תעלומותיו של תלמוד מוזנח זה.²⁵⁵ ועם כל זאת, אל לנו לשכוח שבסופו של דבר הפתרון האמתי לתעלומות הירושלמי טמון בהכרה טובה של דרכיו ובהבנה עניינית ראויה של מהלך סוגיותיו, כדברי ר"י לוי: "ומה יועיל הדלת בלא בית והשער והמבוא בלא עיר",²⁵⁶ וכלשונו של הגר"ש ליברמן: "סוף דבר, תלמודא דבני מערבא עדיין מחכה לגואלו, ויהי רצון שנזכה לראות אותו בעינינו".²⁵⁷

ירושלים, תמוז תשס"א

- 248 ראה להלן בהקדמה – וראה שם בהע' 32 לגבי הפיסוק שניתן במהדורה זו.
- 249 ראה לעיל, הע' 4.
- 250 ואכן, טקסט בלתי מבוקר של התלמוד הירושלמי הוא בעוכרינו על כל צעד ושעל בכל תחומי המחקר, ראה לע"ע מה שרמזתי ב'מפעלו המדעי של פרופסור אפרים אלימלך אורבך' (אפרים אלימלך אורבך – ביו-ביבליוגרפיה מחקרית, מוסף מדעי היהדות 1 (תשנ"ג), עמ' 85 הע' 178) – והדברים אמורים בראש ובראשונה כלפי התלמוד הירושלמי.
- 251 ראה מש"כ ב'ליידן', עמ' 209 הע' 20, ובתעודה א (תש"ם), עמ' 26 ואילך [וראה בהקדמה להלן, הע' 18].
- 252 ראה מש"כ ב'פרקי ירושלמי', עמ' 230 הע' 58.
- 253 ראה לעיל, הע' 224.
- 254 מילונו החדש של סוקולוף לארמית היהודית של א"י, שעשה שימוש נרחב בחומר החדש ובספרות המקצועית החדשה, יש בו משום תרומה חשובה לקידום חקר הירושלמי, למרות כל הביקורות (ראה טל, ביקורת; ובלאו, ביקורת).
- 255 כבר זכינו להגשמת חלק לא קטן של משימות אלו, ואחרות מצויות בדרך לביצוען – כך, שבסופו של דבר נזכה להגשמת "הדרכים לתקונן" של שיבושי הירושלמי, כפי שהן הוצעו ע"י הגר"ש ליברמן לפני למעלה משבעים שנה (על הירושלמי, עמ' 23 ואילך).
- 256 ביקורת, עמ' 110.
- 257 ליברמן, הוריות, עמ' 305.